

Opintotukeen liittyvä petos

Lapin yliopisto
Tutkielma
Samuli Niskanen
Rikosoikeus
Kevät 2015

Lapin yliopisto, oikeustieteiden tiedekunta

Työn nimi: Opintotukeen liittyvä petos

Tekijä: Samuli Niskanen

Opetuskokonaisuus ja oppiaine: Oikeustieteiden maisteri Rikosoikeus

Työn laji: Tutkielma Laudaturtyö Lisensiaatintyö Kirjallinen työ

Sivumäärä: 76

Vuosi: 2015

Tiivistelmä:

Opintotuki on Kansaneläkelaitoksen toimeenpanema, opiskelijan opintojen aikaisia toimeentulomahdollisuuksia parantava etuus. Opintotuen myöntämisen yleisenä edellytyksenä on opintotukilain 5 §:n muun muassa opintojen päätoiminen harjoittaminen ja opinnoissa edistyminen. Opintotukilain 5 b §:ssä säädetään opintojen riittävästä edistymisestä ja opintotuen takaisinperinnästä tilanteessa, jossa opintojen edistyminen ei ole ollut riittävä. Opiskelijan ilmoitusvelvollisuudesta säädetään opintotukilain 41 §:ssä. Opintotukea hakevan henkilön tulee ilmoittaa opintotuen myöntämiseksi tarvittavat tiedot ja opintotukea saavan tulee ilmoittaa opintotukeen vaikuttavista muutoksista.

Opintotuen väärinkäyttöihin liittyvistä rikosnimikkeistä yleisin on petos. Tavallisimmin on kyse siitä, että henkilö on nostonut opintotukea aikana, jolloin hän ei ole harjoittanut päätoimisia opintoja. Petoksen tunnusmerkistö voi tällöin täytyä, jos henkilö on hakenut opintotukea, vaikka hänen ole ollut tarkoitus harjoittaa päätoimisia opintoja. Vaihtoehtoisesti petoksen tunnusmerkistö voi täytyä, jos opintotukea saava henkilö ei ole ilmoittanut Kansaneläkelaitokselle tai Kansaneläkelaitoksen puolesta toimivalle opintotukilautakunnalle opintotukeen vaikuttavasta muutoksesta, kuten opintojen keskeyttämisestä.

Tutkielmassa hyödynnetään käräjäoikeusaineistoa, joka koostuu 13 lainvoimaisesta eri käräjäoikeuksien antamista tuomioista. Kolmessa aineiston tapauksessa syyte on hylätty ja kymmenessä vastaaja on tuomittu petoksesta. Kaikissa tapauksissa kyse on ollut siitä, että syytetty on nostonut opintotukea aikana, jolloin hän ei ole harjoittanut päätoimisia opintoja. Lähes jokaisessa tapauksessa sekä syytetty että tuomiota on perusteltu ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönnillä.

Tutkielmassa selvitetään käräjäoikeusaineistoon kuuluvien tuomioiden avulla, miten tuomioistuimet käytännössä arvioivat edellä kuvattua menettelyä mahdollisena petoksena. Lisäksi tutkielmassa selvitetään opintotukilain ja opintotukiasetuksen sisältöä tutkielman aiheen näkökulmasta sekä sosiaalietuuksien väärinkäytöksiä, petoksen tunnusmerkistöä ja rikosoikeudellista tahallisuutta.

Avainsanat: rikosoikeus, sosiaalietuudet, opintotuki, väärinkäyttö, petos

Muita tietoja:

Suostun tutkielman luovuttamiseen Rovaniemen hovioikeuden käyttöön

Suostun tutkielman luovuttamiseen kirjastossa käytettäväksi

Suostun tutkielman luovuttamiseen Lapin maakuntakirjastossa käytettäväksi
(vain Lappia koskevat)

Sisällys	i
Lähteet	iii
Lyhenteet	ix
1. Johdanto	1
1.1. Tutkielman lähtökohdista ja rakenteesta	1
1.2. Kansaneläkelaitoksen toimeenpanemien etuuksien väärinkäytökset yleisesti	3
2. Opintotukilainsäädäntö ja opintotuen väärinkäytökset	7
2.1. Opintotukilaista yleisesti	7
2.2. Päätoiminen opintojen harjoittaminen, opinnoissa edistyminen ja opintotuen takaisinperintä	10
2.3. Opiskelijan ilmoitusvelvollisuus	12
2.4. Opintotuen väärinkäytökset	13
2.5. Väärennys	18
3. Petos (RL 36:1)	21
3.1. Säännöksestä yleisesti	21
3.2. Törkeysarvioinnista	22
3.3. Taloudellisen hyödyn tavoittelu ja taloudellinen vahinko	24
4. Erehdyttäminen ja erehdyksen hyväksikäyttäminen	26
4.1 Petoksen tunnusmerkistössä	26
4.2. Erehdyttämien ja erehdyksen hyväksikäyttäminen opintotukipetoksissa	29
5. Tahallisuus	35
5.1. Tahallisuudesta rikosoikeudessa yleisesti	35
5.2. Tarkoitustahallisuus	36
5.3. Varmuustahallisuus	38
5.4. Todennäköisyystahallisuus	39
5.5. Olosuhdetahallisuus	41
5.6. Peittämisperiaate	43
5.7. Tahallisuus opintotukipetoksissa	45
6. Erehdyttämisen ja tahallisuuden arviointi käräjäoikeusaineistossa	47
6.1. Opiskelutarkoituksen puuttumisen salaaminen	47
6.2. Ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönti	49
6.3. Tietoisuus ilmoitusvelvollisuudesta	54
6.4. Taloudellisen hyödyn tavoittelu ja vahingon aiheuttaminen	57

6.5. Tahallisuusasteen arvioiminen	59
7. Rangaistuksista	60
8. Lopuksi	63
8.1. Opintotukilain 5 b §:n 5 momentti	63
8.2. Yhteenveto	73

Lähteet

Kirjallisuuslähteet

Arola, Hilikka: Väärinkäytökset loukkaavat luottamusta. Sosiaalivakuutus 2/2008, ss. 12 – 14.

Boucht, Johan ja Frände, Dan: Suomen rikosoikeus – rikosoikeuden yleisten oppien perusteet. Poliisiammattikorkeakoulun oppikirjat 17/2008. Tampere.

Frände, Dan: Yleinen rikosoikeus. Helsinki 2012. Toinen painos.

Heikkilä, Matti, Leppänen, Anne ja Lahti, Tuukka: Viranomaisten tietoon tullut sosiaaliturvan väärinkäyttö. Teoksessa Hellsten, Katri ja Uusitalo, Hannu (toim.): Näkökulmia sosiaaliturvan väärinkäyttöön. Kelan ja Stakesin raportteja 245. Jyväskylä 1999, ss. 49 – 79.

Helenius, Dan: Ne bis in idem – kiellon rakenne ja ongelmakohtat viimeaikaisen oikeuskäytännön valossa. Defensor Legis N:o 6/2010, ss. 764 – 777.

Hellsten, Katri ja Uusitalo, Hannu: Mikä on sosiaaliturvan väärinkäyttöä? Teoksessa Hellsten, Katri ja Uusitalo, Hannu (toim.): Näkökulmia sosiaaliturvan väärinkäyttöön. Kelan ja Stakesin raportteja 245. Jyväskylä 1999, ss. 13 – 24.

Holmes, Oliver Wendell: The Path of the Law. E-kirja, 2009.

Honkasalo, Brynolf: Suomen rikosoikeus – yleiset opit. Toinen osa. Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja B-sarja N:o 34. Helsinki 1949.

Jareborg, Nils: Allmän kriminalrätt. Uppsala 2005. Kolmas painos.

Kela: Käsittely-yksiköt. Internet-sivu 2014. Saatavissa osoitteesta http://www.kela.fi/nain-haet_kasittely-yksikot. Viitattu 3.2.2015.

Konttinen, Satu: Älä erehdy huijariksi. Elämässä 2/2012, ss. 6 – 7.

Koski-Pirilä, Anna (toim.): Kelan opintoetuustilasto 2012 – 2013. Helsinki 2013. Pdf-tiedosto saatavilla osoitteesta http://www.kela.fi/vuositilastot_kelan-opintoetuustilasto.

Koski-Pirilä, Anna (toim.): Kelan opintoetuustilasto 2013 – 2014. Helsinki 2014. Pdf-tiedosto saatavilla osoitteesta http://www.kela.fi/vuositilastot_kelan-opintoetuustilasto.

Lahti, Raimo: Rikosoikeuden ultima ratio -periaatteesta ja hallintosanktioiden asemasta. Edilex-artikkeli, julkaistu 7.1.2014. Saatavilla osoitteesta www.edilex.fi/artikkelit/11711.

Lahtinen, Ilpo (2014): Studiestödet i de nordiska länderna. Opintotuen pohjoismainen vertailu 2014. Pdf-tiedosto saatavissa osoitteesta <http://www.kela.fi/yhteistyotahot>.

Matikkala, Jussi: Tahallisuudesta rikosoikeudessa. Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisu A-sarja N:o 263. Helsinki 2005.

Nuutila, Ari-Matti: Rikosoikeudellinen huolimattomuus. Helsinki 1996.

Nuutila, Ari-Matti: Rikoslain yleinen osa. Helsinki 1997.

Nuutila, Ari-Matti ja Majanen, Martti: RL 36 luku petos ja muu epärehellisyys. Teoksessa Lappi-Seppälä, Tapio, Hakamies, Kaarlo, Koskinen, Pekka, Majanen, Martti, Melander, Sakari, Nuotio, Kimmo, Nuutila, Ari-Matti, Ojala, Timo ja Rautio, Ilkka: Rikosoikeus. Helsinki 2009, ss. 973 – 1005. Kolmas painos.

Ohtonen, Sonja: Asumisen tukien väärinkäyttö rikosvastuun toteutumisen näkökulmasta. Opinnäytetyö 2005.

Oikeuspoliittinen tutkimuslaitos: Rikollisuustilanne 2013. Rikollisuus ja seuraamusjärjestelmä tilastojen valossa. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimuksia 266. Helsinki 2014.

Pellonpää, Matti ja Gullans, Monica: *Zolotukhin*-linjaus kansallisten tuomioistuinten koetinkivenä. Defensor Legis N:o 4/2011, ss. 412 – 430.

Pellonpää, Matti, Gullans, Monica, Pölönen, Pasi ja Tapanila, Antti: Euroopan ihmisoikeussopimus. Helsinki 2012.

Siltala, Raimo: Oikeudellinen tulkintateoria. Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisuja A-sarja N:o 261. Helsinki 2004.

Ståhlberg, Kaarlo L.: Petoksesta. erityisesti pitäen silmällä erehdyksen aikaan saamista ja vireillä pitämistä sekä tavaran tai rahan tappiota. Rikosoikeudellinen tutkimus. Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisuja A-sarja N:o 71. Vammala 1964.

Tapani, Jussi: Mistä puhumme, kun puhumme olosuhdetahallisuudesta? Teoksessa Nuutila, Ari-Matti ja Pirjatanniemi, Elina (toim.): Rikos, rangaistus ja prosessi – Juhlajulkaisu Eero Backman 1945 – 14/5 – 2005. Turun yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisuja A. juhlaulkaisut N:o 15. Turku 2005, ss. 283 – 301.

Tapani, Jussi: Petos. Teoksessa Frände, Dan, Matikkala, Jussi, Tapani, Jussi, Tolvanen, Matti, Viljanen, Pekka ja Wahlberg, Markus: Keskeiset rikokset. Helsinki 2014, ss. 586 – 610. Kolmas painos.

Tapani, Jussi ja Tolvanen, Matti: Rikosoikeuden yleinen osa – vastuuoppi. Helsinki 2013. Toinen painos.

Tuori, Kaarlo ja Kotkas, Tuomas: Sosiaalioikeus. Helsinki 2008. Neljäs painos.

Valpola, Olli: Sosiaaliturvan väärinkäytökset, lainsäädäntö ja käytäntö. Teoksessa Hellsten, Katri ja Uusitalo, Hannu (toim.): Näkökulmia sosiaaliturvan väärinkäyttöön. Kelan ja Stakesin raportteja 245. Jyväskylä 1999, ss. 25 – 48.

Valpola, Olli: Etuuksien väärinkäytökset – ei iso, mutta paha ongelma. Sosiaalivakuutus 2/2006, ss. 26 – 27.

Vihriälä, Helena: Tahallisuuden näyttäminen. Forum juris – Helsingin yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisut. Helsinki 2012.

Virtanen, Jussi: Laiminlyöjän petos. Oikeustiede-Jurisprudentia XXXVIII/2005, ss. 521 – 601.

Vuorenhela, Turo: Kelan sosiaaliturvaetuuksiin liittyvät väärinkäytökset. Hallinnon tutkimus 3/2010, ss. 208 – 220.

Virallislähteet

HE 66/1988 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle rikoslainsäädännön kokonaisuudistuksen ensimmäisen vaiheen käsittäväksi rikoslain ja eräiden muiden lakien muutoksiksi. Helsinki 1988.

HE 226/1993 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle opintotukilainsäädännön uudistamisesta. Helsinki 1993.

HE 44/2002 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle rikosoikeuden yleisiä oppeja koskevan lainsäädännön uudistamiseksi. Helsinki 2002.

HE 149/2010 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle laeiksi opintotukilain sekä lukiokoulutuksen ja ammatillisen koulutuksen opiskelijoiden koulumatkatuesta annetun lain muuttamisesta. Helsinki 2010.

Kelan etuusohjeet.

Korkeakouluopintojen edistymisen seurannan kehittäminen. Opetus- ja kulttuuriministeriön työryhmämuistioita ja selvityksiä 2010:9. Saatavilla <http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2010/liitteet/okmtr09.pdf>.

LaVM 28/2002 vp. Lakivaliokunnan mietintö hallituksen esityksestä rikosoikeuden yleisiä oppeja koskevan lainsäädännön uudistamiseksi. Helsinki 2002.

Oikeustapaukset

Käräjäoikeudet

Helsingin käräjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/9307

Itä-Uudenmaan käräjäoikeus 19.2.2014, asianumero R 13/1015

Lapin käräjäoikeus 5.12.2014, asianumero R 14/1207

Pirkanmaan käräjäoikeus 3.10.2014, asianumero R 14/4243

Pirkanmaan käräjäoikeus 29.10.2014, asianumero R 14/4764

Pirkanmaan käräjäoikeus 12.12.2014, asianumero R 14/5400

Pirkanmaan käräjäoikeus 4.3.2015, asianumero R 14/6496

Pirkanmaan käräjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817

Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052

Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245

Pohjois-Savon käräjäoikeus 18.3.2015, asianumero R 15/45

Satakunnan käräjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/2170

Varsinais-Suomen käräjäoikeus 30.1.2015, asianumero R 14/5545

Muut tuomioistuimet

EIT 10.2.2009, Sergey Zolotukhin v. Venäjä

KKO:2006:26

RHO:2010:5

Päätökset syyttämättä jättämisestä

Länsi-Suomen syyttäjänvirasto 13.10.2014, päätös syyttämättä jättämisestä 14/2566

Itä-Suomen syyttäjänvirasto, päätös syyttämättä jättämisestä 2.4.2015 15/786

Itä-Suomen syyttäjänvirasto, päätös syyttämättä jättämisestä 15/955

Lyhenteet

EIS	Euroopan ihmisoikeussopimus
EIT	Euroopan ihmisoikeustuomioistuin
OTA	Opintotukiasetus (260/1994)
OTL	Opintotukilaki (65/1994)
RL	Rikoslaki (39/1889)
VATL	Asumistukilaki (408/1975)
VTTL	Työttömyysturvalaki (602/1984)

1. Johdanto

1.1. Tutkielman lähtökohdista ja rakenteesta

Lukuvuonna 2013 – 2014 opintotukea sai Kelan opintoetuustilaston mukaan yhteensä 286 526 henkilöä. Suomessa opiskelevien korkeakouluopiskelijoiden osuus tästä määrästä oli noin 56 % (159 620), minkä lisäksi ulkomailla suoritettaviin korkeakouluopintoihin opintotukea maksettiin 6 437 henkilölle. Yhteensä lukuvuoden 2013 – 2014 aikana opintotukiratkaisuja annettiin 410 992 kappaletta.¹ Opintotukea saavien henkilöiden tai opintotukiratkaisujen määrät eivät merkittävästi muuttuneet edellisestä lukuvuodesta².

Tämän tutkielman aiheena on opintotukeen liittyvä petos. Opintotukea saavien henkilöiden ja opintotukiratkaisujen määrään suhteutettuna opintotukeen liittyvä vilpillinen menettely on marginaalinen ilmiö. Pääsääntöisesti opintotukea hakevat ja saavat henkilöt menettelevät lainsäädännön edellyttämällä tavalla.

Opintotuen väärinkäyttö liittyy useimmiten siihen, että korkeakouluopiskelija on nostanut opintotukea aikana, jolloin hän ei asiassa saadun näytön perusteella ilmeisesti ole harjoittanut opintoja joko lainkaan tai juuri ollenkaan. On mahdollista, että opiskelijan menettely tällöin täyttää petoksen tunnusmerkistön. Tutkielman pääkysymyksenä on se, millä edellytyksillä näin voi olla.

Tutkielman lähestymistä aiheeseen voisi ehkä kuvailla ”pahan miehen” eli potentiaalisen lainrikkojan oikeudellisen tiedonintressin näkökulmasta. ”Paha mies” viittaa Oliver Wendell Holmesin käsitykseen oikeudesta. ”Paha mies” miettii, minkälaisia mahdollisia seurauksia kielletystä toiminnasta voi olla. Holmesin mukaan ”pahaa miestä”, potentiaalista lainrikkojaa, kiinnostaa (oikeudellisten teorioiden, aksiomien ja deduktiivisten päätelmien sijasta) se, miten tuomioistuimet tulevat asiassa menettelemään.³

¹ Koski-Pirilä 2014, 44.

² Koski-Pirilä 2013, 44.

³ Holmes 2009, 9-10; Siltala 2004, 128-129. Holmesin mukaan ennusteet siitä, miten tuomioistuimet tulevat yksittäisen oikeusjutun ratkaisemaan, on se, mitä hän oikeudella tarkoittaa. Tässä tutkielmassa ei oteta kantaa oikeuden luonteeseen.

Tutkielman tarkoitus on selvittää, miten tuomioistuimet Suomessa käytännössä menettelevät opintotukeen liittyvässä petosasiassa, kun petossyytteen taustalla on edellä kuvattu opintotuen saajan menettely. Tätä tarkoitusta varten tutkielmassa perehdytään käräjäoikeuksien antamiin tuomioihin ja niiden perusteluihin. Jotta tuomioihin perehtyminen olisi mielekästä, tutkielmassa selvitetään ensin opintotukilain ja -asetuksen sääntelyä, sosiaalietuuksien väärinkäytöksiä, petoksen tunnusmerkistöä sekä rikosoikeudellista tahallisuutta.

Tutkielmassa pyritään käytännönläheisyyteen siinä mielessä, että ensisijainen mielenkiinto kohdistuu tuomioistuinikäntöön, siihen, miten tuomioistuimet arvioivat opintotukeen liittyvää, petoksen tunnusmerkistön mahdollisesti täyttävää menettelyä. Tämän takia lähestymistapaa voinee verrata ”pahan miehen” näkökulmaan.

”Pahan miehen” näkökulmaan liittyen on kuitenkin kerrottava, että tutkielman kirjoittajana olen päätenyt aiheen valintaan sen vuoksi, että olen vuoden 2014 huhtikuusta lähtien työskennellyt Kelan opintotukikeskuksessa ja avustanut opintotuen väärinkäytöksiä tutkinnassa. Opintotukeen liittyvissä petosasioissa Kelan opintotukikeskus on asianomistajana. Se, että työssäni käsittelen tutkielman aiheeseen liittyviä asioita asianomistajan edustajana, luultavasti myös vaikuttaa siihen, miten suhtaudun tutkielman aiheeseen ja miten tulkiten tuomioistuinaineistoa.

Tutkielman tuomioistuinaineisto koostuu käräjäoikeuksien antamista tuomiosta, joita on tutkielmaa varten kerätty 13 kappaletta. Tuomiot on annettu aikavälillä 19.2.2014 – 25.3.2015 ja niistä on lähetetty tieto Kelan opintotukikeskukselle, joka on prosessin alkuvaiheessa laatinut asiassa tutkintapyynnön poliisille asianomistajana. Kaikki tuomiot ovat lainvoimaisia. Kolmessa tapauksessa syyte on hylätty ja kymmenessä vastaaja on tuomittu petoksesta. Kaikissa on ollut kyse siitä, että opiskelija on nostanut opintotukea ajalla, jolla hänellä ei ole ollut Kansaneläkelaitoksen mukaan oikeutta opintotukeen. Kahdessa tapauksessa kyseessä on ollut toisen asteen oppilaitoksen opiskelija, jonka on katsottu keskeyttäneen opintonsa, ja 11 muussa tapauksessa korkeakouluopiskelija, joka ei ole suorittanut opintoja joko lainkaan tai on suorittanut hyvin vähän opintoja ajalla, jolle petoksen on väitetty ajoittuneen.

Opintotukeen liittyen muunkinlainen vilpillinen menettely on mahdollista, kuin opintotuen nostaminen aikana, jolloin opintoja ei harjoiteta (päätoimisesti). Ajanjaksolla, jolle käräjäoikeusaineiston tapaukset sijoittuvat, ei kuitenkaan tietääkseni ole annettu opintotukeen liittyviä petostuomioita muunlaisesta toiminnasta. Toisaalta tutkielman aiheen rajauksen kannalta olen pitänyt tarkoituksenmukaisena keskittyä yhteen vilpillisen menettelyn muotoon.

Tuomioistuinaineistoon ei ole päätyntä lainkaan hovioikeuksien tai korkeimman oikeuden antamia ratkaisuja. Tämä johtuu siitä, että tiedossani ei ole, että tällaisia olisi tutkielman aiheeseen liittyen annettu ainakaan viimeisen muutaman vuoden aikana. Vanhemmat tuomiot, joita tiedossani ei toisaalta myöskään ole, eivät taas välttämättä olisi aiheen kannalta relevantteja opintotukilakiin tehtyjen muutosten vuoksi. On todennäköistä, että opintotukeen liittyvissä petosasioissa ei useinkaan ole niin vaikeita oikeudellisia kysymyksiä tai ankaria sanktioita, että osapuolilla olisi intressejä tai edellytyksiä lähteä hakemaan muutosta käräjäoikeuden antamiin tuomioihin.

1.2. Kansaneläkelaitoksen toimeenpanemien etuuksien väärinkäytökset yleisesti

Sosiaaliturvan väärinkäytöksistä puhuttaessa voidaan erottaa varsinainen väärinkäyttö, hyväksikäyttö ja sosiaaliturvasuunnittelu. Näistä varsinainen väärinkäyttö täyttää (jonkin) rikoksen tunnusmerkistön ja viittaa tapauksiin, joissa henkilö saa lainvastaisesti taloudellista hyötyä antamalla tarkoituksellisesti vääriä tietoja tai jättämällä ilmoittamatta olosuhteiden muutoksista. Sosiaaliturvan hyväksikäytöstä puhuttaessa kyse on useimmiten hyväksikäyttäjän toimintaan liittyvistä eettisistä kysymyksistä. Sosiaaliturvasuunnittelulla taas tarkoitetaan sitä, että etuudensaaja suunnittelee omaa toimintaansa niin, että hänen saamiensa sosiaalietuuksien määrä on mahdollisimman suuri.⁴

Sosiaaliturvaan liittyvässä keskustelussa huoli väärinkäytöksistä on ollut Hellstenin ja Uusitalon mukaan läsnä jo vaivaishuollon varhaisvaiheista saakka⁵. Sosiaaliturvan

⁴ Hellsten & Uusitalo 1999, 15-16; Vuorenhela 2010, 209.

⁵ Hellsten – Uusitalo 1999, 13.

ylikäyttöä on yleisesti pidetty ongelmana, vaikka tutkimukset viittaavat siihen, että todellisuudessa ongelmana on pikemminkin sosiaaliturvan alikäyttö⁶.

Vuorenhela on selvittänyt Kansaneläkelaitoksen toimeenpanemien etuuksien väärinkäytöksiä vuosina 1996 – 2007. Hänen mukaansa edellä mainittujen vuosien aikana Kansaneläkelaitos on toimeenpannut 140 miljardia euroa etuuksina, joista väärinkäytösepäilyjen kohteena on ollut noin 40 miljoonaa euroa. Kun Kansaneläkelaitos on vuosina 1996 – 2007 antanut vuosittain noin 3 miljoonaa etuusratkaisua, on väärinkäytösepäilyjen määrä ollut vuosittain noin 1 000 – 1 500 kappaletta ja Kelan etuuksiin liittyviä, syyksi lukevia tuomioita on annettu vuosittain 350 – 450 kappaletta.⁷

Väärinkäytösten määrä on ilmeisesti pysynyt sittemmin kutakuinkin samana⁸. Todellinen väärinkäytösten määrä on tietenkin suurempi kuin ilmitulleiden tapausten määrä. 1990-luvun lopussa tehdyssä tutkimuksessa melkein 60 % lomakekyselyyn vastanneista Kansaneläkelaitoksen työntekijöistä arvioi, että väärinkäytöksistä tulee ilmi enintään 20 %⁹.

Kansaneläkelaitoksen toimeenpanemien etuuksien väärinkäytökset kohdistuvat useammin kuin joka toisessa tapauksessa työttömyysturvaan. Kyse on tällöin tyypillisesti salatusta työnteosta. Toiseksi eniten väärinkäytökset kohdistuvat yleiseen asumistukeen, jonka osuus kaikista väärinkäytöksistä on 15 – 20 %. Yleisin väärinkäytöksen ilmenemistapa yleisen asumistuen osalta on ruokakunnan jäsenen tulojen, sosiaalietuuksien tai niiden muutosten salaaminen. Muiden etuuksien osuus kaikista väärinkäytöksistä vaihtelee alle prosentista joihinkin prosentteihin.¹⁰

Väärinkäytösepäily nousee Kansaneläkelaitoksessa esille yleensä vertailtaessa viranomaisilta saatuja tietoja tai hakemuksen käsittelyn yhteydessä, esimerkiksi asiakkaan antaessa ristiriitaisia tai epäuskottavia tietoja. Väärinkäytösepäilyt syntyvät useimmiten tilanteissa, joissa etuudensaajalle maksettua etuutta joudutaan perimään takaisin. Käytännössä takaisinperintä ja väärinkäytösepäily sekoitetaan helposti

⁶ Vuorenhela 2010, 210.

⁷ Vuorenhela 2010, 215.

⁸ Kontiainen 2012, 6.

⁹ Heikkilä, Leppänen ja Lahti 1999, 68-69.

¹⁰ Kontiainen 2012, 6; Ohtonen 2005, 56; Valpola 2006, 26; Vuorenhela 2010, 216.

toisiinsa. Maksettujen etuuskien takaisinperintätilanteita on kuitenkin moninkertaisesti enemmän kuin väärinkäytöksiä. Etuuden takaisinperinnässä on kyse hallintotoimesta, joka perustuu siviilioikeudelliseen perusteettoman edun palautuksen oppiin.¹¹

Väärinkäytösepäilyt käsitellään Kansaneläkelaitoksessa takaisinperinnästä erillisinä prosesseina, useimmiten juridisen koulutuksen saaneiden henkilöiden toimesta. Väärinkäytösepäilyä selvitetessä Kansaneläkelaitos kuulee väärinkäytöksestä epäiltyä etuudensaajaa (jos mahdollista) ja tekee tämän jälkeen päätöksen asian siirtämisestä poliisiin tutkittavaksi. Väärinkäytösepäilyistä 60 – 90 % johtaa esitutkintapyyntöön. Aiemmin katsottiin, ettei Kansaneläkelaitoksella juuri ole harkintavaltaa sen suhteen, saatetaanko asia poliisiin ja syyttäjän tutkittavaksi tilanteissa, joissa rikos näyttää ilmeiseltä. Kirjallisuudessa on viitattu asiaan liittyen Oikeuskanslerin vuonna 1979 tekemään kannanottoon sekä Kansaneläkelaitoksen hallituksen vuosina 1980 ja 1999 tekemiin päätöksiin. Ehdotonta rikosilmoituksen tekovelvollisuutta on myös kritisoitu, ja käytännössä Kansaneläkelaitoksessa on harkittu tarkkaan esitutkintapyyntöön tekemistä – joskus myös sillä perusteella, miten todennäköisesti asia tulisi etenemään esimerkiksi syyteharkinnasta syytteeseen. Nykyisin Kansaneläkelaitoksessa voidaan myös tarkoituksenmukaisuuteen liittyvistä syistä luopua jatkotoimenpiteistä tapauksissa, joissa väärinkäytös koskee vähäistä rahamäärää ja arvioidaan, että asia ei luultavasti etenisi syytteeseen.¹²

Poliisi jättää arviolta 5 – 15 % Kansaneläkelaitoksen ilmoittamista väärinkäytösepäilyistä viemättä syyttäjälle ja keskeyttää esitutkinnan. Syyttäjä taas tekee syyttämättäjättämispäätöksen noin 10 – 30 % tapauksista. Tuomioistuimeen asti edenneistä tapauksista 5 – 10 % päättyy rikoksesta tuomitsematta jättämiseen.¹³

Kansaneläkelaitoksen kannalta väärinkäytösepäilyjen selvittäminen on työlästä ja aikaa vievää toimintaa, johon ei useinkaan ole varattu riittävästi resursseja. Kansaneläkelaitoksen työntekijät kokevatkin usein syyttämättäjättämispäätökset ja hylkäävät tuomiot turhauttavina. Jonkin verran on nähty viitteitä siitä, että joissain tilanteissa syyttämättäjättämispäätös on perustunut siihen, että väärinkäytöksestä epäilty

¹¹ Kontiainen 2012, 6; Tuori – Kotkas 2008, 387; Valpola 1999, 26-27, 33.

¹² Arola 2008, 14; Kelan etuusohjeet; Kontiainen 2012, 6; Ohtonen 2005, 75; Valpola 1999, 37; Valpola 2006, 26; Vuorenhela 2010, 213.

¹³ Arola 2008, 13; Valpola 1999, 39; Valpola 2006, 26.

asiakas on maksanut aiheetta maksetun etuuden takaisin. Jos syytteen nostaminen on riippuvainen etuuden takaisinmaksusta, joutuvat Kansaneläkelaitoksen asiakkaat käytännössä eriarvoiseen asemaan maksukyvyn perusteella.¹⁴

Rikoslain (39/1889) rikosnimikkeinä etuuksien väärinkäytöksissä on useimmiten petos (RL 36:1) tai lievä petos (RL 36:3), harvemmin kuitenkin törkeä petos (RL 36:2). Myös väärennyksiä (RL 33:1) esiintyy jonkin verran. Asumiseen liittyvien tukien yhteydessä rekisterimerkintärikkokset (RL 16:7) ovat mahdollisia. Aiemmin etuuslainsäädännössä on erillisinä kriminalisointeina ollut ainakin työttömyysturvarikkomus (VTTL 30 §) ja vilpillinen menettely asumistukiasiassa (VATL 23.2 §). Rangaistuksena Kelan etuuteen liittyvässä rikoksessa langetetaan yleensä sakkoja tai ehdollinen vankeusrangaistus.¹⁵

¹⁴ Arola 2008, 13-14; Valpola 1999, 39; Valpola 2006, 26.

¹⁵ Arola 2008, 13; Kontiainen 2012, 7; Valpola 1999, 34-35.

2. Opintotukilainsäädäntö ja opintotuen väärinkäytökset

2.1. Opintotukilaista yleisesti

Opintotuesta säädetään opintotukilaissa (65/1994) ja opintotukiasetuksessa (260/1994). Opintotukijärjestelmän tarkoituksena on hallituksen esityksen johdannon mukaan opiskelijoiden toimeentulomahdollisuuksien parantaminen opiskelun aikana. Koulutuspoliittisena lähtökohtana esityksessä mainitaan koulutuspaikkojen tehokas hyväksikäyttö ja se, että eri koulutusasteille valikoitumisen tiellä olevat esteet minimoidaan.¹⁶

Opintotukilain 1 §:n 1 momentin mukaan opintotukea myönnetään laissa säädetyin edellytyksin Suomen kansalaiselle, joka harjoittaa Suomessa oppivelvollisuuden jälkeisiä, päätoimisia opintoja, jotka kestävät yhtäjaksoisesti vähintään kaksi kuukautta. Pykälän 2 ja 3 momentissa säädetään opintotuen myöntämisestä muille kuin Suomen kansalaisille ja 4 momentissa opintotuen myöntämisestä ulkomailla harjoitettavia opintoja varten.

OTL 2 §:n mukaan opintotukena myönnetään opintotukilaissa säädetyin edellytyksin opintorahaa, asumislisää ja opintolainan valtioneuvoston takaus. OTL 4 §:ssä säädetään opinnoista, jotka oikeuttavat opintotukeen ja 5 §:ssä opintotuen myöntämisen edellytyksistä, joita ovat oppilaitokseen hyväksyminen, opintojen päätoiminen harjoittaminen, opinnoissa edistyminen ja taloudellisen tuen tarve. Päätoimiset opinnot määritellään OTL 5 a §:ssä ja opintojen riittävä edistyminen OTL 5 b §:ssä sekä tarkemmin opintotukiasetuksen 4 §:ssä.

Taloudellisesta tarveharkinnasta säädetään OTL 3 luvussa. Käytännössä opintotukea saavalla voi olla veronalaisia tuloja sekä toimeentulon turvaamiseen tarkoitettuja apurahoja enintään määrä, joka määräytyy vuoden aikana käytettyjen opintotukikuukausien mukaan siten, kuin OTL 17 §:ssä säädetään. Jos määrä ylittyy, peritään liikaa maksettu opintotuki takaisin OTL 27 §:ssä säädetyin mukaisesti.

¹⁶ HE 226/1993 vp, yleisperustelut, 1. johdanto.

Opintorahan määrästä säädetään OTL 11 §:ssä, asumislisän määrästä 14 §:ssä ja opintolainan valtiontakauksen määrästä 16 §:ssä. Opintorahan määrä riippuu siitä, harjoittaako opiskelija korkeakouluopintoja vai toisen asteen opintoja ja siitä, asuuko hän vanhempiensa luona. Korkeakouluopiskelijoiden osalta opintorahan määrä on riippuvainen myös siitä, onko opiskelija aloittanut ensimmäiset korkeakouluopintonsa ennen vai jälkeen 1.8.2014. Ensimmäiset korkeakouluopintonsa 1.8.2014 tai sen jälkeen aloittanut opiskelija saa korkeampaa opintorahaa.

Vuokralla tai asumisoikeusasunnossa Suomessa asuva opiskelija voi saada asumislisää maksimissaan 201,60 euroa kuukaudessa, ulkomailla asuva 210 euroa. Opintolainan valtiontakauksen määrä on pääsääntöisesti 400 euroa kuukaudessa Suomessa opiskelevalla ja 700 euroa ulkomailla opiskelevalla.

Opintotuen riittävästä tai oikeudenmukaisesta tasosta käydään välillä kiivastakin yhteiskunnallista keskustelua, johon ei tässä tutkielmassa oteta kantaa. Mainittakoon kuitenkin, että Suomessa korkeakouluopiskelijoiden opintotuen taso oli syksyllä 2013 Kelan selvityksen mukaan pohjoismaiden alhaisin. Toisaalta kun opintolainan osuus jätetään huomioimatta, vain Tanskassa opintotuen maksimitaso oli Suomen vastaavaa korkeampi.¹⁷

Muissa kuin korkeakoulututkintoon johtavissa opinnoissa opintotukea voi OTL 7.1 §:n mukaan saada päätoimisten opintojen ajaksi. Yhden korkeakoulututkinnon suorittamista varten voi saada opintotukea siten kuin OTL 7 §:ssä ja OTA 7 §:ssä säädetään. Opintotukiaika on siten korkeakouluopinnoissa rajattu. Tukiaika riippuu suoritettavan tutkinnon laajuudesta ja ensimmäisten korkeakouluopintojen aloittamisajankohdasta. Ensimmäiset korkeakouluopintonsa 1.8.2014 tai sen jälkeen aloittavien opiskelijoiden tutkintokohtaiset tukiajat ovat lyhyemmät. Tukiajasta vähennetään opiskelijan aiempiin korkeakouluopintoihin käytetyt opintotukikuukaudet. Korkeakoulututkinnon suorittamista varten myönnettävää enimmäisaikaa voidaan pidentää OTL 7 a §:ssä ja OTA 7 a §:ssä säädetyin edellytyksin.

¹⁷ Lahtinen 2014, 1.

Opintotukea voi saada korkeakouluopintoihin OTL 7.2 §:n mukaisesti yhteensä enintään 64 kuukauden ajan. Tätä enimmäistukiaikaa sovelletaan kuitenkin voimaantulosäännöksen mukaan opiskelijaan, joka on jo suorittanut korkeakoulututkinnon ja ottaa vastaan opiskelupaikan tai ilmoittautuu läsnä olevaksi korkeakouluopinnoissa lain tultua voimaan eli 1.8.2014 tai sen jälkeen. Tätä päivämäärää ennen opiskelupaikan vastaanottaneeseen, korkeakoulututkinnon suorittaneeseen opiskelijaan sovelletaan aiemmin voimassa ollutta säännöstä, jonka mukaan enimmäistukiaika on 70 tukikuukautta.¹⁸

Opintotukea haetaan OTL 23 §:n mukaan Kansaneläkelaitokselta tai korkeakoulun opintotukilautakunnalta, jos Kansaneläkelaitos on tehnyt opintotukilautakunnan kanssa OTL 9a.4 §:n mukaisesti sopimuksen siitä, että opintotukilautakunta käsittelee

¹⁸ Tutkintokohtaisiin tukiaikoihin ja enimmäistukiaikaan liittyvä sääntely on yksi esimerkki opintotukilainsäädännön monimutkaisuudesta, joka aiheuttaa esimerkiksi opiskelijoiden joukossa hämmennystä ja epätietoisuutta. Esimerkki saattaa selventää asiaa ja sen monimutkaisuutta.

Neljä henkilöä, Jussi, Antti, Ilmari ja Tuovi aloittavat korkeakouluopinnot. Jussin ja Ilmarin korkeakouluopinnot alkavat 1.8.2013 ja Antin ja Tuovin opinnot 1.8.2014. Jokainen heistä aloittaa oikeusnotaarin ja oikeustieteen maisterin tutkintoihin tähtäävät opinnot ja jokainen hakee opintotukea. Jussi on aiemmin suorittanut taiteiden maisterin tutkinnon ja nostonut kyseisten opintojen aikana 55 tukikuukautta. Antti on kansantaloustieteen maisteri, joka on käyttänyt 20 tukikuukautta aiempiin korkeakouluopintoihinsa. Ilmari on käyttänyt aiemmin keskeytyneihin korkeakouluopintoihinsa 11 tukikuukautta. Tuovi ei ole aiemmin opiskellut korkeakoulussa. Kaikille myönnetään opintotuki aluksi oikeusnotaarin tutkinnon suorittamista varten.

Koska Jussi aloittaa opintonsa ennen 1.8.2014, on hänen enimmäistukiaikansa 70 tukikuukautta, josta vähennetään hänen käyttämänsä 55 tukikuukautta. Hän voi siten käyttää 15 tukikuukautta oikeusnotaarin tutkintoon tähtäävien opintojen aikana. Jos tukikuukausia jää jäljelle, voi hän käyttää ne maisterin tutkintoon tähtäävien opintojen aikana.

Koska Antin opinnot alkavat 1.8.2014, on hänen enimmäistukiaikansa 64 tukikuukautta, josta vähennetään hänen aiemmin käyttämänsä 15 tukikuukautta. Hän voi siten käyttää 49 tukikuukautta uusien opintojensa aikana. Oikeusnotaarin tutkinnon suorittamiseen hänelle myönnetään kuitenkin vain 37 tukikuukautta, joka on tutkintokohtainen enimmäistukiaika. Suoritettuaan oikeusnotaarin tutkinnon voi Antti käyttää jäljellä olevat tukikuukautensa oikeustieteen maisterin opintoihin. Antti voi kuitenkin saada enintään 28 tukikuukautta maisterin tutkintoa varten. Jos Antti olisi aiempiin opintoihinsa käyttänyt vain 8 tukikuukautta, ei hän olisi voinut saada 56 tukikuukautta käytettäväkseen oikeusnotaarin ja oikeustieteen maisterin tutkintojen suorittamista varten, vaan 55 tukikuukautta.

Ilmarin opinnot alkavat ennen 1.8.2014, mutta hän ei ole suorittanut korkeakoulututkintoa. Hänen aiemmin käyttämänsä 11 tukikuukautta vähennetään 55 tukikuukaudesta, jolloin hän voi saada oikeusnotaarin ja oikeustieteen maisterin tutkintoja varten yhteensä enintään 44 tukikuukautta, mutta oikeusnotaarivaiheessa enintään 37 ja maisterivaiheessa enintään 28. Jos Ilmari aloittaisi pelkän alemman korkeakoulututkinnon suorittamisen, vähennettäisiin 11 käytettyä tukikuukautta 37 tukikuukaudesta, jolloin hän voisi saada enintään 26 tukikuukautta.

Tuovi aloittaa ensimmäiset korkeakouluopintonsa 1.8.2014. Hän voi saada oikeusnotaarin tutkinnon suorittamista varten 32 tukikuukautta ja oikeustieteen maisterin tutkinnon suorittamista varten enintään 23 tukikuukautta, yhteensä kuitenkin enintään 50 tukikuukautta. Tuovin tukiajat ovat siten 5 tukikuukautta lyhyemmät kuin Jussin, Antin ja Ilmarin, mutta hänen opintorahansa on korkeampi.

korkeakoulunsa opiskelijoiden hakemukset. Opintotukihakemukset käsitellään siten hakijan opiskelupaikasta riippuen joko korkeakoulun opintotukilautakunnassa, Kelan opintotukikeskuksessa tai Kelan toimistossa¹⁹. Opintotuki myönnetään aikaisintaan hakemuksen saapumiskuukauden alusta. Opintotuen maksaa Kansaneläkelaitos OTL 24 §:n mukaisesti kuukausittain.

OTL 25 §:ssä säädetyin edellytyksin myönnetty opintotuki voidaan lakkauttaa tai tarkistaa, jos opiskelijan olosuhteissa tapahtuu muutos, joka vaikuttaa opintotuen määrään tai myöntämisedellytyksiin. OTL 25 a §:ssä taas säädetään opintotuen tarkistamisesta ilman hakemusta, esimerkiksi oppilaitoksen ilmoittaessa lukuvuoden keston muutoksesta.

Jos opintotukea on maksettu etuudensaajalle määrältään liian suurena tai aiheetta, on se OTL 27 §:n mukaisesti pääsääntöisesti perittävä takaisin. Tavallista esimerkiksi on, että opiskelija, jolle on myönnetty asumislisä ja itsenäisesti asuvan opiskelijan opintoraha, muuttaa asumaan vanhempansa luo ja joko ilmoittaa asiasta liian myöhään tai laiminlyö ilmoitusvelvollisuutensa kokonaan. Koska vanhempansa luona asuvan opiskelijan opintoraha on pienempi kuin yksin asuvan eikä hänellä ole oikeutta asumislisään, syntyy tällöin opintotuen liikamaksua jokaiselta sellaiselta kuukaudelta, jolloin hänelle maksetaan asumislisä ja korkeampi opintoraha. Toinen yleinen tilanne on se, kun opiskelija on tehnyt töitä opintojensa ohessa (tai muutoin saanut opintotuen lisäksi muita tuloja) ja ylittänyt tulorajansa siten kuin OTL 27.4 §:ssa määritellään.

2.2. Päätoiminen opintojen harjoittaminen, opinnoissa edistyminen ja opintotuen takaisinperintä

Opintotukilain 5 §:n mukaan opintotuen myöntämisen yleisiä edellytyksiä ovat muun muassa opintojen päätoiminen harjoittaminen ja opintojen riittävä edistyminen. OTL 5a.1 §:n mukaan korkeakoulututkinnon suorittamiseen tähtäävät opinnot ovat päätoimisia. Muiden kuin tutkintoon johtavien korkeakouluopintojen osalta päätoimisiksi katsotaan opinnot, joiden laajuus on keskimäärin vähintään viisi opintopistettä opiskelukuukautta

¹⁹ Kela 2014.

kohti. Muiden kuin korkeakouluopintojen osalta päätoimisuudesta säädetään OTL 5 a §:n muissa momenteissa.

Korkeakouluopiskelijan tosiasiallista opintojen päätoimisesta harjoittamista (esimerkiksi sitä, että opiskelija opiskelee vähintään tietyn tuntimäärän viikossa) ei tietenkään voida valvoa. Sen sijaan opintojen riittävää edistymistä seurataan vuosittain. OTL 5b.1 §:n mukaan opinnot edistyvät riittävästi, jos opiskelijan päätoiminen opiskelu-aika ei tule olennaisesti ylittämään kyseisiä opintoja varten määriteltyä tukiaikaa. Korkeakoulujen osalta korkeakoulujen opintotukilautakunnat ovat instanssi, jotka käytännössä hoitavat opintojen edistymisen seurannan.

Korkeakoulujen opintotukilautakunnista säädetään OTL 9 §:ssä ja niiden tehtävistä 9 a §:ssä. OTA 2 luku sisältää myös säädöksiä opintotukilautakunnista ja niiden toiminnasta. OTL 9 a §:n mukaisesti opintotukilautakunta muun muassa seuraa sitä, että opiskelijan opinnot edistyvät riittävästi. Opintotukilautakunnat antavat asiaa koskien Kansaneläkelaitosta sitovia lausuntoja joko oma-aloitteisesti, Kansaneläkelaitoksen pyynnöstä tai opiskelijan omasta pyynnöstä.

OTA 4 §:ssä säädetään tarkemmin vuosittain toteutettavasta opintojen edistymisen seurannasta. OTL 5 b §:ssä säädetyn mukaisesti opintotuki joko lakkautetaan tai myönnetään määräaikaisena kuluvan lukuvuoden loppuun, jos opiskelijan opinnot eivät ole edistyneet riittävästi. Jos opiskelija antaa opintotukilautakunnan hyväksymän selvityksen edistymättömyyden syistä, jatketaan hänen opintotukensa maksamista normaalisti. Tässä ei tarkemmin mennä opintotuen lakkautukseen.

OTL 5 b §:n 5 momentin mukaan opintotuki voidaan periä takaisin, jos opintosuorituksia on erityisen vähän ja olosuhteista ilmenee, ettei opintoja ole ollut tarkoitukseen harjoittaa päätoimisesti²⁰. OTA 4.5 §:n mukaan opintosuorituksia on erityisen vähän, kun opiskelija on suorittanut keskimäärin vähemmän kuin yhden opintopisteen opintotukikuukautta kohden tarkastelujakson aikana. Tarkastelujakso voi olla yksi lukuvuosi tai lukuvuosi ja sitä seuraava syyslukukausi. Opintotukiasetuksessa ei täsmennetä sitä, milloin

²⁰ Tätä säädöstä sovelletaan korkeakouluopintoihin 1.8.2011 lukien. Ennen 1.8.2011 suoritettuihin korkeakouluopintoihin sovelletaan aiemmin voimassa ollutta OTL 5 b §:n (345/2004) 5 momenttia, jonka mukaan opintotuki voidaan periä takaisin, jos opintosuorituksia ei ole lukukauden aikana lainkaan tai olosuhteista ilmenee, ettei opintoja ole ollut tarkoitukseen harjoittaa päätoimisesti.

olosuhteista ilmenee tarkoitus olla harjoittamatta opintoja. Opintotukilain esitöissä on esimerkkeinä mainittu oleskelu muualla kuin opiskelupaikkakunnalla tai kokoaikainen työskentely opiskeluaikana viitteinä siitä, ettei opintoja ole ollut tarkoitukseen harjoittaa²¹.

Käytännössä opintotukilautakunta kuulee mahdollisesta takaisinperinnästä opiskelijaa, jolla on opintopisteitä erityisen vähän. Opiskelijaa kuultuaan opintotukilautakunta joko esittää opiskelijan opintotuen takaisinperintää Kansaneläkelaitokselle tai päättää, että opiskelijan opintotuen takaisinperintään liittyvät toimenpiteet aloitetaan, jos opintotukilautakunta käsittelee oppilaitoksensa opiskelijoiden opintotuen OTL 9 a §:ssä tarkoitetun sopimuksen perusteella.

Tämän jälkeen saatetaan joutua pyytämään opiskelijalta lupaa aikaisemmin annetun opintotukipäätöksen oikaisemiseen tai, jos opiskelija ei tällaiseen anna lupaa, pyytämään aiemmin annetun opintotukipäätöksen poistoa opintotuen muutoksenhakulautakunnalta OTL 31 §:n ja OTL 31 a §:n mukaisesti. Tämän jälkeen opiskelijan opintotuki lakkautetaan takautuvasti, jolloin muodostuu opintotuen liikamaksu, jonka takaisinperimisestä annetaan takaisinperintäpäätös.

2.3. Opiskelijan ilmoitusvelvollisuus

Opiskelijan ilmoitusvelvollisuudesta säädetään OTL 41 §:ssä. Säännöksen mukaan opintotukea hakiessaan opiskelijan tulee ilmoittaa Kansaneläkelaitokselle ja opintotukilain 9 §:ssä tarkoitetulle opintotukilautakunnalle opintotuen myöntämiseksi tarvittavat tiedot. Opintotukea saavan opiskelijan taas tulee ilmoittaa opintojen päättymisestä tai keskeytymisestä, oppilaitoksen vaihtumisesta, asumisolosuhteiden muutoksista sekä muista opintotukeen vaikuttavista muutoksista.

Hakiessaan opintotukea opiskelija vakuuttaa hakemuksessa antamansa tiedot oikeiksi ja sitoutuu ilmoittamaan muutoksista. Opiskelijan velvollisuudesta ilmoittaa muutoksista kerrotaan opiskelijalle annettavissa opintotukipäätöksissä. Opiskelija tulee siten

²¹ HE 149/2010 vp, 21.

tietoiseksi ilmoitusvelvollisuudestaan, vaikkei itse lukisikaan opintotukilakia. On kuitenkin oletettavaa, että tosiasiaa monet opiskelijat eivät perehdy opintotukilakiin tai saamiinsa opintotukipäätöksiin ainakaan kovin perusteellisesti.

OTL 41 §:n lopussa oleva kohdan ”...lisäksi muista opintotukietuuteen vaikuttavista muutoksista” voidaan katsoa olevan eräänlainen yleislauseke, jonka perusteella opiskelijalla on velvollisuus ilmoittaa kaikista sellaisista muutoksista, jotka vaikuttavat opintotuen määrään tai opiskelijan oikeuteen opintotukeen. Tällainen voisi esimerkiksi olla se, että opiskelija lakkaa opiskelemasta päätoimisesti, vaikka hän jatkaisikin opintoja jossakin laajuudessa tai säilyttäisi opiskelijastatuksensa korkeakoulussa. Kohtuullista lienee edellyttää, että opiskelija ainakin lakkauttaisi opintotukensa, vaikkei hän nimenomaisesti ilmoittaisi Kansaneläkelaitokselle opiskelun päätoimisuuden keskeytymisestä.

Käräjäoikeusaineiston tapauksista yhdessä vastaaja on kieltänyt olleensa tietoinen ilmoitusvelvollisuudesta²². Kolmen tuomion perusteluissa on katsottu, että vastaajan täytynyt olla tietoinen ilmoitusvelvollisuudestaan, sillä hänelle annettu opintotukipäätöksessä on asiasta mainittu²³. Näistä yhden tuomion perusteluissa mainitaan, että opiskelijalla on selonottovelvollisuus ilmoitusvelvollisuudesta²⁴. Opintotuen väärinkäytösepäilyjen tutkinnassa ei ole tavatonta, että opintotukea nostaneet henkilöt väittävät olleensa tietämättömiä ilmoitusvelvollisuudesta tai sen sisällöstä.

2.4. Opintotuen väärinkäytökset

Vuorenhelan selvityksessä opintotukeen liittyviä väärinkäytösepäilyjä oli vuosien 1996 ja 2007 välisenä aikana yhteensä 603 kappaletta. Vuorenhela on kerännyt tietonsa Kansaneläkelaitoksen väärinkäytösrekisteristä, johon on vuodesta 1996 asti kerätty tietoja Kansaneläkelaitoksen toimeenpanemien etuuksien väärinkäytöksistä.²⁵

²² Pirkanmaan käräjäoikeus 4.3.2015, asianumero R 14/6496.

²³ Satakunnan käräjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/2170; Varsinais-Suomen käräjäoikeus 30.1.2015, asianumero R 14/5545; Pirkanmaan käräjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

²⁴ Pirkanmaan käräjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

²⁵ Valpola 2006, 26-27; Vuorenhela 2010, 212, 217.

Kelan väärinkäytösrekisteriin liittyvistä syistä ei tutkielmaa varten ole pyritty selvittämään väärinkäytösepäilyjen määrää. Rekisteriin ei ilmeisesti ole merkitty jokaista väärinkäytösepäilyä, joten rekisteristä ei olisi saatu tietoa kaikista väärinkäytösepäilyistä. Käytännön työkokemukseni perusteella arvioisin, että vuosittain väärinkäytösepäily syntyy opintotuen kohdalla ehkä noin 250 - 400 kertaa. Tämä olisi huomattavasti enemmän kuin Vuorenhelan aineistossa, jonka 603 väärinkäytösepäilyä olivat reilun vuosikymmenen ajalta. Tiedossani ei kuitenkaan ole, kuinka tarkasti väärinkäytösrekisteriin on tietoja aiempina vuosina merkitty.

Jos väärinkäytösepäilyt, ja mahdollisesti myös väärinkäytökset, ovat lisääntyneet, yksi selittävä tekijä voi olla sellaisten opintotuen takaisinperintöjen yleistyminen, jotka perustuvat OTL 5b.5 §:n mukaisesti siihen, ettei tuensaaja ole suorittanut riittävästi opintopisteitä. Opetus- ja kulttuuriministeriön vuonna 2010 julkaiseman muistion tiedon mukaan lukuvuoden 2008 – 2009 opintosuoritusten puutteen perusteella yliopistojen opintotukilautakunnat esittivät opintotuen takaisinperintää enintään 42 opiskelijan kohdalla ja ammattikorkeakoulujen opintotukilautakunnat ainakin 168 opiskelijan kohdalla²⁶.

En ole löytänyt tuoreempaa tilastotietoa takaisinperintöjen määrästä, mutta on hyvin todennäköistä, että takaisinperintöjen määrä on lisääntynyt. Jos kasvua takaisinperintöjen määrässä on tapahtunut, niin sen on täytynyt aiheuttaa kasvua myös väärinkäytösepäilyjen määrässä, sillä väärinkäytösepäilyt tutkinta aloitetaan useimmiten sen jälkeen, kun korkeakoulun opintotukilautakunta on esittänyt opintotuen takaisinperintää opintojen edistymättömyyden vuoksi.

Valpola on esitellyt vuoden 1999 kirjoituksessaan opintotuen väärinkäytöksien ilmenemismuotoja. Hänen mukaansa opintotuen saaja voi esimerkiksi salata työntekonsa tai tulonsa, tai esimerkiksi sen, että asuukin todellisuudessa vanhempiansa luona. Asumislisän suhteen voi Valpolan mukaan tulla esiin tilanteita, joissa opiskelija asuu muualla kuin ilmoittamassaan asunnossa tai tosiasiallisesti vanhemmiltaan vuokratessa asunnossa (jolloin OTL 14 a §:n 2 momentin mukaan asumislisän määrä voi olla enintään

²⁶ Korkeakouluopintojen edistymisen seurannan kehittäminen, 12.

58,87 euroa kuukaudessa). Asiakirjoissa, joilla tässä yhteydessä tarkoitetaan lähinnä vuokrasopimuksen kopiota, asunnon omistajana on joku muu kuin vanhempi.²⁷

Asumiseen liittyviä väärinkäytöksiä esiintyy nykyäänkin jonkin verran ja luultavaa on, että niistä hyvin useat jäävät pimentoon. Jonkin verran esiintyy myös väärinkäytöksiä, joissa tuensaaja tai -hakija on toimittanut Kansaneläkelaitokseen väärennetyn asiakirjan. Tällainen voi olla esimerkiksi oppilaitoksen läsnäolotodistus tai vuokrasopimus. Etenkin korkeakoulujen läsnäolotodistusten ollessa kyseessä on valheella lyhyet jäljet: jos opintotuki myönnetään tai sen maksamista jatketaan läsnäolotodistuksen perusteella, asia väistämättä selviää jonkin ajan kuluttua. Kansaneläkelaitos nimittäin saa korkeakouluilta läsnäolotietoja automaattisesti ja jos opintotuki on maksussa henkilölle, joka ei ole ilmoittautunut läsnä olevaksi, saa Kansaneläkelaitos tästä tiedon ja asia tutkitaan Kansaneläkelaitoksessa.

Suurin osa opintotuen väärinkäytösepäilyistä siis kuitenkin syntyy, kun korkeakoulun opintotukilautakunta käynnistää opintotuen takaisinperintäprosessin opiskelijan opintojen edistymättömyyden perusteella. Tällöin voidaan aloittaa sen selvittäminen, onko opiskelija hakenut ja nostanut opintotukea, vaikkei hänen ole ollut tarkoituksaan harjoittaa päätoimisia opintoja tai onko hän mahdollisesti laiminlyönyt ilmoitusvelvollisuutensa esimerkiksi opintojen keskeyttämisestä.

Muut väärinkäytösepäilyt kuin edistymisen seurantaan liittyvät syntyvät joko ulkopuolisen ilmiannosta tai useimmiten Kansaneläkelaitoksen virkailijan havainnosta. Vastaavia tuloksia saatiin aiemmin siteeraamassani 1990-luvun lopulla tehdyssä tutkimuksessa²⁸. Asiakas saattaa toimittaa esimerkiksi asiakirjan, joka paljastuu väärennetyksi Kansaneläkelaitoksen virkailijan tarkistaessa asiaa asiakirjan väitetyltä antajalta. Tavatonta ei myöskään ole, että asiakkaat antavat ristiriitaisia tietoja tai vahingossa ”paljastavat” toista Kansaneläkelaitoksen toimeenpanemaa etuutta hakiessaan opintotukeen liittyvän väärinkäytöksensä.

Opintotuen väärinkäytösepäilyt tutkitaan nykyisin Kelan opintotukikeskuksessa juridisen koulutuksen saaneiden henkilöiden toimesta. Tutkinta etenee siten, että väärinkäytöksiä

²⁷ Valpola 1999, 43.

²⁸ Heikkilä, Leppänen ja Lahti 1999, 60.

hoitava toimihenkilö tutkii alustavasti, onko epäily aiheellinen ja onko asiaa tarpeellista lähteä selvittämään. Jos näin on, kuullaan asiakasta kirjeitse. Jos asiakkaalta saadaan vastaus, tehdään seuraavaksi sen ja käytettävissä olevien tietojen perusteella päätös joko esitutkintapyyntöön tekemisestä poliisille tai tutkinnan lopettamisesta Kansaneläkelaitoksessa. Jos vastausta ei saada, tehdään sama harkinta käytettävissä olevien tietojen perusteella. Jos tutkinta lopetetaan eikä asiaa siirretä poliisiin tutkittavaksi, ilmoitetaan asiasta asiakkaalle.²⁹ Käytännön työstä saamani kokemuksen perusteella arvioisin, että noin puolet prosesseista johtaa lopulta esitutkintapyyntöön, etenkin, kun mukaan otetaan tapaukset, joissa toimenpiteistä luovutaan jo ennen kuin asiakasta edes kuullaan.

Kansaneläkelaitoksella ja Kelan opintotukikeskuksella on asianomistajana asiassa käytännössä merkittävä rooli. Opintotukeen liittyvät petosepäilyt eivät todennäköisesti tulisi poliisiin tietoon ilman Kelan opintotukikeskuksen tekemää esitutkintapyyntöä. Opintotukikeskuksen tulisi esitutkintapyyntöissä myös mahdollisimman huolellisesti selvittää, miksi sen näkemyksen mukaan asiassa on syytä epäillä petoksen tapahtuneen ja millä perusteilla sekä ennakoita väärinkäytöksestä epäillyn esitutkinnassa mahdollisesti esittämiä väitteitä.³⁰

Vastatessaan väärinkäytösepäilystä kuulemiseen asiakas usein esittää väitteen, että hän todellisuudessa on opiskellut päätoimisesti. Opintotukikeskus voi selvittää asiaa opintotukilautakunnalta pyytämällä tältä lausunnon (opintotukilautakunnat voivat selvittää, onko asiakkaan tosiasiallisesta opiskelusta viitteitä) ja muutenkin arvioida asiakkaan väitteen uskottavuutta. Opintotukikeskus myös toimittaa esitutkintapyyntöön liitteenä asiaan liittyvänä näyttönä esimerkiksi tuensaajan tekemiä hakemuksia ja muita hänen Kansaneläkelaitokselle toimittamia asiakirjoja.

Opintotukikeskuksessa harkitaan tarkkaan, onko asiaa syytä siirtää poliisiin tutkittavaksi. Poliisiin tutkittavaksi ei siten pitäisi päätyä tapauksia, joissa rikosta ei ole syytä epäillä. Joskus saattaa kuitenkin käydä niin, että henkilö pysyttelee asiassa passiivisena aina esitutkintaan asti ja esittää vasta ”viime tingassa” sellaista asiaan liittyvää tietoa, jonka

²⁹ Kelan etuusohjeet.

³⁰ Kelan etuusohjeet.

esiintuminen olisi aiemmassa vaiheessa, kun opintotukilautakunta tai Kansaneläkelaitos kuuli häntä, johtanut siihen, ettei väärinkäytöstä olisi lainkaan lähdetty selvittämään.

Ohtonen on asumisen tukiin liittyvässä opinnäytteessään arvellut Kansaneläkelaitoksen olevan mahdollisesti liian varovainen rikosilmoitusten teossa. Hänen mukaansa Kansaneläkelaitoksessa tehdään myös alustavaa syyntakeisuusarviointia ja käytännössä Kansaneläkelaitoksen tiedossa oleva psyykinen sairaus johtaa usein siihen, ettei rikosilmoitusta tehdä.³¹

Voi olla, että myös opintotukeen liittyvissä väärinkäytöksissä esitutkintapyynnön tekemiseen suhtaudutaan ajoittain liian varovaisesti ja psyykkisen sairauden osalta voitaneen myös sanoa, että sen olemassaolo helposti käytännössä johtaa toimenpiteistä luopumiseen. Kyse on opintotukeen liittyvissä väärinkäytöksissä useimmiten siitä, että psyykinen sairaus on estänyt tai saattanut estää opintojen suorittamisen. Tällöin ei itse asiassa lainvalmistelutyöt ja OTL 5 b §:n 5 momentin sanamuoto huomioon ottaen tulisi opintotukea lainkaan periä takaisin.

Kun arvioidaan, tehdäänkö asiassa esitutkintapyyntö, opintotukikeskuksessa käytetään sekä etuudensajaalta että muilta tahoilta saatuja tietoja. Arvioinnissa voidaan hyödyntää opiskelijan Kansaneläkelaitokselle toimittamia hakemuksia tai muita asiakirjoja ja hänen näissä antamia tietoja, jotka voivat olla merkityksellisiä opintotuen väärinkäytöksen kannalta. Opiskelija on esimerkiksi saattanut yleisen asumistuen hakemusta varten selvittää tulojaan. Tätä tarkoitusta varten toimitetuista palkkakuiteista taas saattaa ilmetä, että opiskelija on ottanut vastaan kokoaikaisen työpaikan samoihin aikoihin kun hän on ottanut vastaan opiskelupaikan. Tieto kokoaikaisesta ansiotyöstä on taas viite siitä, ettei opintoja ole ollut tarkoituskaan harjoittaa päätoimisesti tai että opinnot ovat jossain vaiheessa keskeytyneet ansiotyön vuoksi.

Kansaneläkelaitoksessa myös kirjataan asiakkaiden ja yhteistyötahojen yhteydenotot ja niissä vaihdetut tiedot. Jos siis asiakkaan kanssa on oltu yhteydessä puhelimitse tai hän on käynyt Kansaneläkelaitoksen toimistossa, asiasta pitäisi olla merkintä Kansaneläkelaitoksen tietojärjestelmässä. Merkintään pitäisi myös olla kirjattuna

³¹ Ohtonen 2005, 75.

yhteydenotossa etuudensaajan kertoma ja etuudensaajalle kerrottu tieto. Myös etuudensaajaa koskevat, muiden tahojen tekemät yhteydenotot tulisi löytyä asiakkaan tiedoista. Yhteydenottokirjauksillakin voi olla merkitystä väärinkäytöksen kannalta. On esimerkiksi mahdollista, että opiskelija kertoo toisen etuuden yhteydessä, ettei todellisuudessa ole harjoittanut opintoja lainkaan.

Muilta tahoilta saadut tiedot, joilla voi olla merkitystä arvioitaessa opintotuen väärinkäytöstä, ovat esimerkiksi verottajalta saadut tiedot. Jos opiskelijalla on ollut huomattavat ansiotulot opiskeluaikana, viittaa tämä siihen, että hän on todellisuudessa opintojen sijaan ollut kokoaikaisessa ansiotyössä. Väestötietojärjestelmästä saatujen tietojen mukaan opiskelija on saattanut asua muualla kuin opiskelupaikkakunnalla.

Opintotuen väärinkäyttöihin liittyvistä rikosnimikkeistä selkeästi yleisin on petos (RL 36:1). Väärennys (RL 33:1) on tätä huomattavasti harvinaisempi. On lisäksi mahdollista, että opintotuen asumislisään liittyvässä väärinkäytöksessä tekijä syyllistyy myös rekisterimerkintärikokseen (RL 16:7), jos hänen toimintansa seurauksena väestötietojärjestelmään päätyy väärä osoitetieto.

2.5. Väärennys

Väärennyksestä säädetään RL 33:1:ssä, törkeästä väärennyksestä RL 33:2:ssä ja lievistä RL 33:3:ssä. Väärennyksen ja törkeän väärennyksen yritys on säädetty rangaistavaksi.

RL 33:1.1:n mukaan ”Joka valmistaa väärän asiakirjan tai muun todistuskappaleen tai väärentää sellaisen käytettäväksi harhauttavana todisteena taikka käyttää väärää tai väärennettyä todistuskappaletta tällaisena todisteena, on tuomittava väärennyksestä sakkoon tai vankeuteen enintään kahdeksi vuodeksi.” Väärennykskriminalisoinnin tarkoitus on suojata todistuskappaleiden julkista luotettavuutta. Tulkinta petoksen ja väärennyksen välillä voi aiheuttaa vaikeuksia, ja aiemmin on katsottu petoksen sisältyvän väärennykseen.³²

³² Nuutila – Majanen 2009, 989-990; Tapani 2014, 572.

Väärennysrikoksen kohteena on asiakirja tai muu todistuskappale. Todistuskappaleilla on todistusarvoa, joka perustuu niiden aitouteen. Todistuskappaleesta on RL 33:6:ssä legaalimääritelmä, jonka sisältämä luettelo asiakirjan lisäksi todistuskappaleina pidettävistä objekteista on tarkoitettu tyhjentäväksi. Listan perusteella muun muassa leima voi olla todistuskappale. Opintotukeen liittyen on mahdollista, että esimerkiksi oppilaitoksen leima saatetaan väärentää harhauttavassa tarkoituksessa. Mikä tahansa asiakirja voi olla todistuskappale, jos sillä todistelumerkitystä.³³

Väärennykseen voi syyllistyä kolmella eri tekotavalla. Ensimmäkin väärennykseen voi syyllistyä valmistamalla väärän asiakirjan tai muun todistuskappaleen siinä tarkoituksessa, että sitä käytetään harhauttavana todisteena. Toiseksi tekoon voi syyllistyä väärentämällä asiakirjan tai todistuskappaleen, mikä tarkoittaa asiakirjan tai todistuskappaleen sisällön muuttamista niin, että se kohdistuu todistelun kannalta merkitykselliseen seikkaan. Edelleen vaaditaan väärentämisen tapahtuvan siinä tarkoituksessa, että väärennystä käytetään harhaanjohtavana todisteena. Kolmanneksi väärennykseen syyllistyy se, joka käyttää väärää tai väärennettyä asiakirjaa tai muuta todistuskappaletta harhauttavana todisteena, jolloin tekijän täytyy esittää asiakirja tai muu todistuskappale todistelutarkoituksessa ja sellaisissa olosuhteissa, että vastaanottaja voi todella erehtyä todistuskappaleen oikeaperäisyydestä – todellista erehtymistä ei kuitenkaan vaadita. Rangaistavuus edellyttää tahallisuutta, mikä taas edellyttää sitä, että tekijä tietää kyseessä olevan asiakirjan tai muun laissa tarkoitettuna todistuskappaleen ja että sitä käytetään (tai voidaan käyttää) oikeudellisesti merkityksellisenä todisteena oikeuksista, velvollisuuksista tai tosiasioista.³⁴

Väärennys on opintotuen väärinkäyttöön liittyen selvästi harvinaisempi rikosnimike. Tutkielman käräjäoikeusaineistoon ei sisältynyt yhtään tuomiota, jossa vastaajaa olisi syytetty väärennyksestä. Työssäni Kelan opintotukikeskuksessa väärennystä on ollut syytä epäillä joitakin yksittäisiä kertoja.

Tavallisinta on tällöin, että henkilö toimittaa Kansaneläkelaitokselle esimerkiksi väärennetyn oppilaitoksen läsnäolotodistuksen tai vuokrasopimuksen. Läsnäolotodistuksella on todistelumerkitystä, sillä sen perusteella henkilö osoittaa

³³ Tapani 2014, 572-573, HE 66/1988 vp, 118.

³⁴ Tapani 2014, 577-583.

olevansa oppilaitoksessa läsnä oleva opiskelija, mitä taas edellytetään opintotukea myönnettäessä. Vuokrasopimuksella osoitetaan vuokrasuhteen olemassaolo ja kiinteiden asumismenojen määrä, jonka perusteella asumislisä myönnetään.

Etenkään korkeakoulujen antamien todistusten väärentämiseen ei ole kovin usein syytä. Jos henkilö ei ole läsnä olevana opiskelijana, voi hän mahdollisesti hakea työttömyyden perusteella maksettavaa etuutta tai toimeentulotukea, jotka poikkeuksetta ovat opintotukea korkeampia määrältään. Jos taas henkilö on läsnä oleva opiskelija oppilaitoksessa, ei oikean todistuksen saanti tuottane ongelmia. Lisäksi Kansaneläkelaitoksessa opintotukihakemuksia käsiteltäessä korkeakouluopiskelijoilta vaaditaan harvoin oppilaitoksen todistuksia, sillä Kansaneläkelaitos saa läsnäolotiedot sähköisesti suoraan korkeakouluilta. Muiden oppilaitosten kuin korkeakoulujen opiskelijoilta käsittääkseni saatetaan kuitenkin vielä vaatia läsnäolotodistuksia useamminkin.

Sen sijaan asumiseen liittyvien asiakirjojen väärentämiseen voi olla selkeä motiivi, esimerkiksi opiskelijan halutessa saada asumislisää, johon hänellä ei olisi oikeutta, tai määrältään korkeampaa asumislisää. Kuten aiemmin on todettu, asumiseen liittyvät väärinkäytökset voivat usein jäädä tulematta ilmi.

3. Petos (RL 36:1)

3.1. Säännöksestä yleisesti

Petoksesta säädetään rikoslain 36 luvun 1 §:ssä. RL 36:1.1:

Joka, hankkiakseen itselleen tai toiselle oikeudetonta taloudellista hyötyä taikka toista vahingoittaakseen, erehdyttämällä tai erehdystä hyväksi käyttämällä saa toisen tekemään tai jättämään tekemättä jotakin ja siten aiheuttaa taloudellista vahinkoa erehtyneelle tai sille, jonka eduista tällä on ollut mahdollisuus määrätä, on tuomittava petoksesta sakkoon tai vankeuteen enintään kahdeksi vuodeksi.

RL 36:1.2:ssa säädetään ns. tietojenkäsittelypetoksesta, johon voi syyllistyä esimerkiksi vääriä tietoja tietojenkäsittelylaitteeseen syöttämällä tai koneelliseen tietojenkäsittelyyn muulla tavalla puuttumalla³⁵. Tietojenkäsittelypetosta ei tässä tutkielmassa tarkemmin käsitellä sen aiheeseen liittyvän vähäisen käytännön merkityksen vuoksi.

RL 36:1.3:n mukaan petoksen yritys on rangaistava. Yritys täyttyy, kun erehdyttämiseen on ryhdytty. Petos täyttyy sillä hetkellä, kun määräämistoimella on aiheutettu taloudellinen vahinko tai poikkeuksellisesti välitön ja todellinen vahingon vaara. Täytetystä rikoksesta tuomitseminen ei edellytä, että tekijä olisi tosiasiansa saanut tavoittelemansa taloudellisen edun vallintaansa.³⁶

Opintotukeen liittyvä petos tulisi siten täytetyksi silloin, kun opintotuki on myönnetty; rahan siirtymistä Kansaneläkelaitoksen tililtä tekijän tilille ei vaadita. Opintotukeen liittyvissä tapauksissa petoksen yritys tulee kyseeseen esimerkiksi silloin, kun henkilö on toimittanut Kansaneläkelaitokselle (tai opintotukilautakunnalle) väärennetyn asiakirjan (esimerkiksi vuokrasopimuksen) erehdyttämistarkoituksessa ja asioiden todellinen tila (esimerkiksi se, että vuokrasuhdetta ei todellisuudessa ole olemassa) huomataan, ennen kuin opintotuki myönnetään.

³⁵ Nuutila – Majanen 2009, 987-988; Tapani 2014, 586.

³⁶ HE 66/1988 vp, 132-133; Nuutila – Majanen 2009, 984-985.

Yrityksen asteelle jääneitä petoksia ei käräjäoikeusaineistossani ole, eikä petoksen yritys olisi edes voinut olla mahdollinen käräjäoikeusaineiston tapauksissa, joissa kaikissa on ollut kyse siitä, että vastaajalle on maksettu opintotukea aikana, jolloin hän ei ole opiskellut ainakaan päätoimisesti. Kelan opintotukikeskuksessa olen kyllä työssäni joitakin epäiltyjä petoksen yrityksiä nähnyt. Niissä on ollut kyse lähes poikkeuksetta nimenomaan siitä, että opiskelija on toimittanut Kansaneläkelaitokselle tai opintotukilautakunnalle väärennetyn asiakirjan.

Petoksen rangaistavuuden edellytykset ovat Tapanin mukaan taloudellisen hyödyn tavoittelu (tai vahingoittamistarkoitus), hyödyn oikeudettomuus, erehdyttäminen tai erehdyksen hyväksikäyttäminen, erehdyttämisestä aiheutuva erehdys, erehdyksen vallassa tehty määräämistoimi, määräämistoimesta aiheutuva taloudellinen vahinko ja tahallisuus³⁷.

3.2. Törkeysarvioinnista

Törkeästä petoksesta säädetään RL 36:2:ssä. Lainkohdassa säädetään neljästä kvalifointiperusteesta, joista ainakin yhden tulisi täytyä. Lisäksi vaaditaan petoksen olevan kokonaisuutena arvioiden törkeä. Kvalifointiperusteista kaksi viimeistä ovat kohdan 3 vastuullisen asemaan perustuvan erityisen luottamuksen hyväksikäyttäminen ja kohdan 4 petoksen uhrin erityisen heikkouden tai muun turvattoman tilan hyväksikäyttäminen. Näillä ei ole käytännön merkitystä opintotukeen liittyvissä asioissa – opintotukea hakevan ja nostavan henkilön ei voida katsoa olevan esimerkiksi asianajajaan vertautuvassa asemassa eikä Kansaneläkelaitoksen voida katsoa olevan sairaan tai vanhuksen kaltaisessa, tai muutenkaan turvattomassa asemassa.³⁸

RL 36:2:n ensimmäinen kvalifointiperuste on petoksella tavoiteltu huomattava hyöty ja toinen aiheutettu huomattava tai erityisen tuntuva vahinko. Ensimmäisen kvalifointiperusteen rangaistavuus ei edellytä sitä, että tekijä olisi myös onnistunut saamaan huomattavaa hyötyä. Sekä hyödyn että vahingon arvioimisessa käytetään objektiivista mittapuuta, mutta erityisen tuntuva vahinko voisi lainvalmistelutöiden

³⁷ Tapani 2014, 586.

³⁸ HE 66/1988 vp, 135; Nuutila – Majanen 2009, 990-991; Tapani 2014, 608-609.

mukaan tulla arvioitavaksi uhrin näkökulmasta. Tapanin mukaan huomattavana taloudellisena hyötynä voidaan pitää noin 10 000 euroa. On myös muistettava, että petosta on lisäksi pidettävä kokonaisuutena arvioiden törkeänä.³⁹

Opintotukipetoksissa voisi teoriassa ylittyä mainittu 10 000 euron raja, mutta käytännössä näin käynee harvoin. Opiskelijan mahdollisesti ottama opintolaina, josta Kansaneläkelaitos saattaa joutua takausvastuuseen, ei ole opintotukiasioissa osa taloudellista vahinkoa, vaan taloudelliseksi vahingoksi katsotaan vain opintoraha ja/tai asumislisä. Kun opintorahaa ja asumislisää voi saada enimmillään noin 500 euroa kuukaudessa, vaadittaisiin 10 000 euron rajan ylittämiseen opintotuen nostamista 20 kuukauden ajan.

Kuten aiemmin on todettu, useimmiten petossyyte opintotukeen liittyen perustuu siihen, että korkeakouluopiskelija ei ilmeisesti ole harjoittanut päätoimisia opintoja tarkastelujakson aikana. Tarkastelujakson aikana opiskelija on voinut nostaa opintotukea enintään 17 kuukauden ajalta, jos hän on nostanut opintotukea myös kesäkuukausien aikana, koska OTA 4.5 §:n mukaan tarkastelujakso voi olla seurantalukuvuosi⁴⁰ tai seurantalukuvuosi ja sitä seuraava syyslukukausi. Näin ollen vain poikkeuksellisissa tilanteissa on opintotukea voitu nostaa niin kauan, että 10 000 euron raja voisi ylittyä.

Lisäksi arvioitaessa törkeän petoksen todennäköisyyttä opintotukeen liittyen on otettava huomioon Kansaneläkelaitoksen asema asianomistajana. Rovaniemen hovioikeus on yleiseen asumistukeen liittyvää petosta koskeneessa tapauksessa RHO:2010:5 katsonut, ettei 8 397,60 euron suuruista taloudellista hyötyä voida pitää huomattavana. Hovioikeus katsoi myös, että koska rikos oli kohdistunut Kansaneläkelaitokseen, eivät uhrin taloudelliset olotkaan antaneet syytä arvioida asiaa toisin. Hovioikeus haki arvioinnissaan johtoa veropetokseen ja velallisen epärehellisyyteen liittyvästä korkeimman oikeuden ratkaisukäytännöstä ja totesi, että huomattavan hyödyn raja veropetoksissa lienee vajaa 20 000 euroa ja velallisen rikoksissa 15 – 20 000 euron välillä.

³⁹ HE 66/1988 vp, 135; Nuutila – Majanen 2009, 990; Tapani 2014, 608.

⁴⁰ Seurantalukuvuosi on OTA 4.1 §:n perusteella viimeisin päättynyt lukuvuosi. Syksyllä 2015 suoritettavassa edistymisen seurannassa seurantalukuvuosi on siten lukuvuosi 2014 – 2015.

On siten mahdollista, että opintotukeen liittyvissä petoksissa vaadittaisiin Kansaneläkelaitoksen asemasta johtuen vähintään 15 000 euron taloudellista hyötyä, jotta petos kvalifioituisi törkeäksi – minkä lisäksi tekoa pitäisi kokonaisuutenakin arvioituna pitää törkeänä. Kun 15 000 euron taloudellinen hyöty vaatisi opintotukeen liittyen varsin poikkeuksellisia olosuhteita⁴¹, on mahdollista, ettei opintotukeen liittyvä petos käytännössä voi kvalifioitua törkeäksi.

Lievä petos (RL 36:3) sen sijaan voisi opintotukeen liittyen tulla kyseeseen, jos esimerkiksi nostetun opintotuen määrä on vähäinen. Lievä petos kuitenkin vanhentuu RL 8:1:n 4 kohdan mukaan kahdessa vuodessa, mikä käytännössä voi useissa tapauksissa johtaa siihen, että teko ehtii vanhentua, ennen kuin asiassa edes ehditään tutkia mahdollista väärinkäytöstä. Kansaneläkelaitos voi luopua esitutkintapyyntönsä teosta, jos sen käsityksen mukaan mahdollinen rikos on jo vanhentunut. Kansaneläkelaitoksen väärinkäytösepäilyjen käsittelyyn varatuista resursseista johtuen väärinkäytösepäilyä käsittely voi viivästyä niin pitkään, että näin pääsee käymään. Lisäksi Kansaneläkelaitoksella on etuusohjeidensa mukaan harkintavaltaa juuri niissä tilanteissa, joissa maksetun etuuden määrä on vähäinen⁴².

Käräjäoikeusaineistossa ei ollut yhtäkään lievää tai törkeää petosta.

3.3. Taloudellisen hyödyn tavoittelu ja taloudellinen vahinko

Petos edellyttää, että tekijän tarkoituksena on joko saada oikeudetonta taloudellista hyötyä tai aiheuttaa toiselle taloudellista vahinkoa. Petosjuttuja ajetaan harvoin vahingoittamistarkoitusta koskevalla perusteella⁴³, eikä petoksen tunnusmerkistön toisella vaihtoehdolla ole tämän tutkielman aiheen kannalta käytännön merkitystä. On varsin epätodennäköistä, että henkilö ryhtyisi opintotukea (tai muuta Kansaneläkelaitoksen toimeenpanemaa etuutta) koskevassa asiassa erehdyttämään Kansaneläkelaitosta nimenomaan siinä tarkoituksessa, että Kansaneläkelaitokselle aiheutuisi taloudellista vahinkoa.

⁴¹ Useissa korkeakoulututkinnoissa 15 000 euroa on karkeasti ottaen opintotuen rahallinen enimmäismäärä, joka kyseistä tutkintoa varten on nostettavissa.

⁴² Kelan etuusohjeet.

⁴³ Nuutila – Majanen 2009, 990; Tapani 2014, 604-605.

Petoksen rangaistavuus edellyttää sitä, että erehdytetty taho tekee erehdyksen vuoksi määräämistoimen, josta aiheutuu taloudellista vahinkoa tai taloudellisen vahingon vaara. Taloudellisen vahingon ei kuitenkaan tarvitse realisoitua. Taloudellinen vahinko arvioidaan määräämistoimen hetkellä vallinneiden olosuhteiden mukaan. Taloudellisen vahingon ja sen määrän määrittely voi useissa tapauksissa tuottaa vaikeuksia.⁴⁴

Opintotukeen liittyvissä petoksissa Kansaneläkelaitokselle aiheutuneen vahingon arviointi on kuitenkin suhteellisen yksinkertaista. Aiheutunut vahinko on liikaa maksettu opintotuki, jota Kansaneläkelaitos ei olisi maksanut, jos hakija olisi hakemuksessa tai sen yhteydessä ilmoittanut oikeat tiedot tai etuudensaaja ilmoittanut olosuhdemuutoksesta ennen etuuden maksamista.

Kansaneläkelaitokselle aiheutuneen vahingon määrää ei kärjäoikeusaineiston tapauksissa ole kyseenalaistettu ja vastaajalle maksetun opintotuen määrä on ollut kaikissa tapauksissa riidaton. Sen sijaan siinä vaiheessa kun Kelan opintotukikeskus on kuullut opiskelijaa epäilystä väärinkäytöksestä, on saatettu myös vedota siihen, ettei Kansaneläkelaitokselle ole tosiasiasa aiheutunut vahinkoa, koska opiskelija olisi voinut saada toista Kansaneläkelaitoksen toimeenpanemaa (tai sellaiseksi luultua) etuutta, jonka määrä olisi ollut opintotukea suurempi.

Kärjäoikeusaineistossani syyksilukevissa tuomioissa alhaisin Kansaneläkelaitokselle aiheutunut vahinko (ja vastaajan saama oikeudeton taloudellinen hyöty) oli 738 euroa⁴⁵ ja korkein 6 494,80 euroa⁴⁶. Alle tuhannen euron vahinkoja oli vain yksi kappale.

⁴⁴ Nuutila – Majanen 2009, 982-986; Tapani 2014, 598-604.

⁴⁵ Itä-Uudenmaan kärjäoikeus 19.2.2014, asiannumero R 13/1015.

⁴⁶ Varsinais-Suomen kärjäoikeus 30.1.2015, asiannumero R 14/5545.

4. Erehdyttäminen ja erehdyksen hyväksikäyttäminen

4.1 Petoksen tunnusmerkistöissä

Erehdys voidaan määritellä virheelliseksi mielikuvaksi jostakin asianlaidasta tai mielikuvan puutteeksi. Erehdys on yleensä todellisuutta vastaamaton käsitys tai käsitys, joka on olennaisilta osin puutteellinen. Ståhlbergin mukaan erehdys (petoksen kriminalisoinnin yhteydessä) tarkoittaa ”sellaista virheellistä, todellisuutta vastaamatonta mielikuvaa jostakin seikasta, (...) joka kykenee vaikuttamaan sen omaksuneen henkilön tahdonmuodostukseen”. Petoksen rangaistavuus edellyttää, että erehtymisen lisäksi erehtynyt taho tekee määräämistöimen, jota hän ei ilman erehtymistä olisi tehnyt.⁴⁷

Petoksen tunnusmerkistö sisältää kaksi tekotapaa: erehdyttämisen ja erehdyksen hyväksikäyttämisen. Erehdyttämisessä on kyse psyykkisestä vaikuttamisesta, jossa erehdytetylle saadaan aikaan todellisuutta vastaamaton mielikuva jostakin asiasta. Erehdyttäessään petoksen tekijä esittää virheellisen asianlaidan jostakin asiasta. Erehdyttämistä voi olla esimerkiksi myyntikohteen laadusta valehtelevä, todellisen omistusoikeuden salaaminen, maksukyvyyn puutteen pimittäminen tai virheellisen vakuutusilmoituksen tekeminen.⁴⁸

Tapanin mukaan erehdyttäminen voidaan jakaa edelleen aktiiviseen ja konkludenttiseen erehdyttämiseen. Aktiivisessa erehdyttämisessä virheellinen tieto on erehdyttäjän vastapuolelle annettavan selityksen nimenomainen osa, joka voidaan esittää sanallisesti, kirjallisesti tai vaikka elekielellä ja jollainen on esimerkiksi väite maksukyvyistä.⁴⁹

Konkludenttisessa erehdyttämisessä on taas kyse siitä, ettei tekijä nimenomaisesti anna virheellistä informaatiota. Sen sijaan informaation virheellisyys ja harhaanjohtavuus Tapanin mukaan johtuu siitä, että tekijän käyttäytyminen pitää sisällään tietyn selitysarvon, jonka varaan informaation vastaanottaja perustaa oman päätöksentekonsä. Tapanin oma esimerkki on ravintolaan menevä asiakas, joka ei ateriala tilatessaan ilmoita

⁴⁷ Nuutila – Majanen 2009, 982-983; Ståhlberg 1964, 37-38; Tapani 2014, 591.

⁴⁸ Nuutila – Majanen 2009, 975-979; Ståhlberg 1964, 39; Tapani 2014, 587, 592.

⁴⁹ Tapani 2014, 587.

olevansa maksukykyinen. Tällainen ilmoitus merkitsi ylimääräistä vaivannäköä, eikä sitä odoteta normaalissa kanssakäymisessä.⁵⁰

RL 36:1.1:n mukaan petos voi tapahtua myös erehdystä hyväksikäyttämällä, toisin sanoen ilman, että tekijä itse aktiivisesti toimenpiteillään vaikuttaa erehdyksen syntymiseen⁵¹. Tapanin mukaan erehdyksen hyväksikäyttämistä on oikeuskirjallisuudessa lähestytty epävarsinaisen laiminlyöntirikoksen näkökulmasta, jolloin tekijä on vastuussa taloudellisen vahingon estämättä jättämisestä. Teon (tai laiminlyönnin) rangaistavuus edellyttää sitä, että tekijä havaitsee toisen osapuolen erehdyksen, muttei korjaa virheellistä käsitystä.⁵²

Erehdyksen hyväksikäyttämistilanteissa rangaistavuus edellyttää sitä, että toisen erehdyksen hyväksikäyttäjällä on erityinen oikeudellinen velvollisuus virheen korjaamiseen, mikä tuodaan esiin myös petossäännöstä koskevissa lain esitöissä. Tekijän vaikenemisen ei voida katsoa osoittavan pyrkimystä hankkia *oikeudetonta* hyötyä, jos hänellä ei ole erityistä oikeudellista velvollisuutta erehdyksen poistamiseen. Velvollisuus toisen erehdyksen korjaamiseen voi esitöiden mukaan perustua esimerkiksi lain säännökseen tai asianomaisen omaan edellä käyneeseen toimintaan.⁵³

RL 3:3.1:n mukaan laiminlyönti on rangaistava, jos teon tunnusmerkistössä niin nimenomaan määrätään. RL 3:3.2:n mukaan taas laiminlyönti on rangaistava myös, jos tekijä on jättänyt estämättä tunnusmerkistön mukaisen seurauksen, vaikka hänellä on ollut erityinen oikeudellinen velvollisuus estää seurauksen syntyminen. Velvollisuus voi perustua (1) virkaan, toimeen tai asemaan, (2) tekijän ja uhrin väliseen suhteeseen, (3) tehtäväksi ottamiseen tai sopimukseen, (4) tekijän vaaraa aiheuttaneeseen toimintaan tai (5) muuhun niihin rinnastettavaan syyhyn.

Jotta RL 3:3.2:n mukaan laiminlyönti olisi rangaistavaa, edellytetään tekijän olevan vastuuasemassa. Virtasen sanoin vastuuasema määrittää rikosoikeudellisesti merkittävät rajat kausaliteetille: rikosoikeudellisessa vastuussa on vain henkilö, jolla on ollut

⁵⁰ Tapani 2014, 587.

⁵¹ Nuutila – Majanen 2009, 979.

⁵² Tapani 2014, 593.

⁵³ Nuutila 1996, 232-249; Nuutila – Majanen 2009, 979; Tapani 2014, 593-594; HE 66/1988 vp, 132.

erityinen oikeudellinen velvollisuus estää vahingollisen seurauksen aiheutuminen.⁵⁴ Nuutilan ja Majasen mukaan informointivelvoitteet perustuvat ensi sijassa oikeussäännöksiin⁵⁵. Tiedonantovelvollisuus tarkoittaa sitä, että henkilön on informoitava toista tai toisia jostakin asiasta⁵⁶.

Tapani pitää petoksen toista tekotapatunnusmerkkiä, erehdyksen hyväksikäyttämistä, tarpeettomana. Hänen mukaansa se hämärtää hänen mukaansa säännöksen sisäisen systematiikan tunnistamista, minkä lisäksi sen soveltamisala jää olemattomaksi. Tapanin mukaan vaikeneminen sinänsä merkitsee sosiaalisessa vuorovaikutuksessa informaation välittämistä.⁵⁷

Virtasen mukaan kysymystä erehdyksestä ja erehdyttämisestä on hedelmällisintä lähestyä negatiivisen teon teorian kannalta. Hänen mukaansa olennaista rangaistusvastuun kannalta ei ole ratkaista, onko kyseessä aktiivinen teko vai laiminlyönti. Olennaisia seikkoja Virtasen mukaan sen sijaan ovat, että vahinkoseuraamus on aiheutunut, koska tekijä ei ole välttänyt vältettävissä olevaa seurausta, vaikka hänellä oli siihen mahdollisuus ja velvollisuus. Toisin sanoen, tekijä ei ole korjannut toisella olevaa erehdystä, vaikka hän on ollut tietoinen erehdyksestä ja häntä on koskenut lainsäädäntöön perustuva informointivelvollisuus sekä velvollisuus olla käyttämättä erehdystä hyväksi hyötymistarkoituksessa.⁵⁸

Virtanen ei halua vaikeuttaa toiminnan rikosoikeudellisen merkityksen määrittelyä tarpeettomalla filosofoinnilla. Olennainen kysymys on hänen mukaansa yksinkertainen: onko kysymyksessä tekijän tahdonvaltainen toiminta, joka täyttää rikoksen tunnusmerkistön ja on hänen velvolluuksiensa vastainen.⁵⁹

⁵⁴ Nuutila 1996, 232-235; Virtanen 2005, 545.

⁵⁵ Nuutila – Majanen 2009, 979.

⁵⁶ Virtanen 2005, 550.

⁵⁷ Tapani 2014, 594.

⁵⁸ Virtanen 2005, 594.

⁵⁹ Virtanen 2005, 594.

4.2. Erehdyttämien ja erehdyksen hyväksikäyttäminen opintotukipetoksissa

Jotta opintotuen väärinkäytöksessä olisi kyse petoksesta, on opintotukea hakeneen ja nostaneen opiskelijan täytynyt tahallisesti erehdyttää Kansaneläkelaitosta tai Kansaneläkelaitoksen tehtäviä OTL 9a.4 §:ssa tarkoitettua sopimuksen perusteella hoitavaa opintotukilautakuntaa myöntämään ja maksamaan hänelle opintotukea, johon hänellä ei ole oikeutta. Koska erehtyminen on inhimillistä toimintaa ja erehtyjän oltava luonnollinen henkilö, erehtyjä on tarkemmin sanottuna Kansaneläkelaitoksen puolesta toimiva virkailija. Tästä erehdyksen vallassa tehdystä määräämistoimesta, opintotuen myöntämisestä ja maksamisesta, aiheutuu maksetun etuuden suuruinen taloudellinen vahinko Kansaneläkelaitokselle. Erehtynyt virkailija myöntää opintotukea kokonaan tai osittain ilman perusteita, mitä hän ei olisi tehnyt ilman erehdystä. Vaihtoehtoisesti virkailija ei lakkautta opintotukea tilanteessa, jossa hän niin tekisi ollessaan tietoinen jostakin opintotuen kannalta merkittävästä muutoksesta.⁶⁰

Joissain opintotukea koskevissa tilanteissa petoksen tunnusmerkistön täytyminen on selkeää. Korkeakouluopiskelija esimerkiksi toimittaa Kansaneläkelaitokselle vuokrasopimuksen kopion, jossa vuokranantajaksi on merkitty yritys. Kansaneläkelaitos myöntää hänelle opintotuen asumislisää tämän perusteella 201,60 euroa kuukaudessa. Myöhemmin paljastuu, että asunnon todellisuudessa omistaakin opiskelijan vanhempi, joka myös vuokraa asuntoa lapselleen. Vanhemmaltaan vuokratessa asunnossa asuva opiskelija voi saada asumislisää enintään 58,87 euroa kuukaudessa OTL 14a.2 §:n perusteella. Vuokrasopimukseen on merkitty vanhemman työnantajan nimi, jotta todellinen vuokranantaja voitaisiin salata.

Tilanteessa voidaan sanoa, että opiskelija on aktiivisesti erehdyttänyt Kansaneläkelaitosta esittämällä valheellisen tiedon vuokraamansa asunnon vuokranantajasta. Kansaneläkelaitos on erehdyttämisen myötä syntyneen erehdyksen vuoksi myöntänyt opiskelijalle suuremman asumislisän kuin se olisi, jos asioiden todellinen tila olisi ollut sen tiedossa. Samaten voidaan katsoa olevan väärinkäytöksissä, joissa Kansaneläkelaitokselle on toimitettu esimerkiksi väärennetty oppilaitoksen todistus.

⁶⁰ Ohtonen 2005, 33-34.

Käräjäoikeusaineiston tapauksissa, kuten useimmissa opintotukeen liittyvissä petoksissa, on kuitenkin kyse siitä, että vastaaja on nostanut opintotukea aikana, jolloin hän ei ole harjoittanut opintoja ainakaan päätoimisesti. Tällöin useimmiten on kyse siitä, että korkeakouluopiskelija on nostanut opintotukea tietyn ajanjakson, esimerkiksi puolentoista vuoden ajan, ja myöhemmin selviää, ettei hän ole suorittanut lainkaan opintoja. Tällaiseen tilanteeseen mahdollisesti liittyvällä petoksella voi olla kaksi tekotapaa: opiskelija on joko hakenut opintotukea, vaikkei hänen ole ollut tarkoitus harjoittaa opintoja ainakaan päätoimisesti, tai opiskelija on laiminlyönyt velvollisuutensa ilmoittaa opintotukeen vaikuttavista muutoksista, jotka tässä yhteydessä tarkoittavat opintojen keskeyttämistä.

OTL 5 §:n mukaan opintotuen myöntämisen edellytyksenä on muun muassa opintojen päätoiminen harjoittaminen ja opinnoissa edistyminen. Opiskelijan tulisi siten aikoa harjoittaa opintoja päätoimisesti ja edistyä opinnoissa, jos hän hakee opintotukea. Hakemusta jättäessään tai myöhemmässä vaiheessa opiskelija kuitenkin tuskin ilmoittaa Kansaneläkelaitokselle nimenomaisesti aikovansa opiskella ja suorittaa opintoja, eikä Kansaneläkelaitoksesta (tai opintotukilautakunnasta) ilman erityistä syytä lähdetä asiaa tiedustelemaan. Nuutilan ja Majasen⁶¹ mukaan tietojen salaaminen sosiaaliavustusta haettaessa jää petossäännöksen ulkopuolelle, ellei tietoja hakijalta erikseen tiedustella.

Tilannetta on mahdollista lähestyä konkludenttisen erehdyttämisen käsitteen avulla. Voi sanoa, että opintotukea hakiessaan opiskelija myös viestittää aikovansa opiskella päätoimisesti, koska opintotuki on tähän tarkoitukseen tarkoitettu ja koska opintotuki myönnetään aina joitain tiettyjä opintoja varten. Kansaneläkelaitos voi myös olla oikeutettu tekemään tällaisen johtopäätöksen hakemuksen perusteella. Opintotukea haetaan nimenomaisesti jonkin tietyn korkeakoulututkinnon suorittamista varten ja jos opintotukea haetaan muita opintoja varten, tulisi päätoimisuus erikseen selvittää.

Näin ollen jos opintotukea hakevalla ei hakuhetkellä ole aikomustakaan harjoittaa päätoimisia opintoja tai edistyä opinnoissaan, erehdyttäisi hän Kansaneläkelaitosta, sillä hän viestittää päinvastaista tekemällä hakemuksen. Voi myös olla, että hakija on tietoinen siitä, ettei hän ole kykenevä (esimerkiksi terveydellisistä syistä) opiskelemaan, mutta

⁶¹ Nuutila – Majanen 2009, 992.

hakee opintotukea silti. Tällöin voisi kyseessä olla samankaltainen tilanne, kun henkilö tilaus- tai tavaramuuttotutuksessa salaa maksukyvyttömyytensä tai antaa siitä väärää tietoa⁶².

Joissain tapauksissa on kuitenkin kyse siitä, että opiskelija on hakenut opintotukea ja myös harjoittanut päätoimisia opintoja. Myöhemmässä opintojen vaiheessa opiskelija ehkä päättää, ettei aio enää suorittaa opintoja, tai sitten hän ilman nimenomaista päätöstä päätyy jättämään opinnot sikseen. Opintotukea kuitenkin ennätetään maksaa pidemmän aikaa alkuperäisen hakemuksen perusteella. Opiskelijalla on hakemuksen tekemisen aikaan ollut tarkoitus harjoittaa päätoimisia opintoja ja hän on näin myös tehnyt, mahdollisesti useamman lukuvuoden ajan. Opiskelijan ei voida katsoa hakemusta tehdessään erehdyttäneen Kansaneläkelaitosta, ja etenkin vuosien jälkeen alkavaa opintojen laiminlyöntiä opiskelija tuskin on suunnitellut jo hakemusta tehdessään. Nuutila ja Majanen ovat katsoneet, että vieläkin selkeämmin petossäännöksen ulkopuolelle jää tilanne, jossa sosiaaliavustuksen saaja käyttää avustuksen muuhun kuin sen määrätarkoitukseen. Petossäännös edellyttää heidän mukaansa, että hakija on viimeistään hakemuksen jättöhetkellä mieltänyt antamansa tiedot vääriksi.⁶³

Opintotukea saavan opiskelijan ilmoitusvelvollisuudesta säädetään OTL 41 §:ssä. Sen toisen lauseen mukaan ” (...) tulee ilmoittaa opintojen päättymisestä tai keskeytymisestä, oppilaitoksen vaihtumisesta, asumisolosuhteiden muutoksista sekä lisäksi muista opintotukietuuteen vaikuttavista muutoksista.” Velvollisuudesta ilmoittaa opintotuen kannalta olennaisista muutoksista myös kerrotaan opiskelijalle annetussa opintotukipäätöksessä. Opintotukea saavan tulisi siten ilmoittaa siitä, ettei hän enää harjoita päätoimisia opintoja, tai vaihtoehtoisesti hän voi asiaa sen kummemmin selvittämättä lakkauttaa opintotukensa.

Voidaan toki ajatella, että OTL 41 §:n kohta ”opintojen päättymisestä tai keskeytymisestä” tarkoittaisi vain opintojen täydellistä lopettamista tai keskeyttämistä; voihan olla, että opiskelija harjoittaakin opintoja sivutoimisesti. Opintotukien väärinkäytösten suhteen tällaisella ei kuitenkaan ole suurta käytännön merkitystä, sillä väärinkäytösepäilyjen kohteeksi päätyvät tosiasiallisesti vain opiskelijat, joilla on alle

⁶² Tapani 2014, 588-590.

⁶³ Nuutila – Majanen 2009, 992-993.

yksi opintopiste tukikuukautta kohden tietyllä ajanjaksolla – usein opintopisteitä ei ole lainkaan. Usein opinnot ovat tosiasiallisesti keskeytyneet eikä opiskelija esimerkiksi ole välttämättä edes käynyt oppilaitoksella lainkaan muutaman käynnin jälkeen.

On kuitenkin mahdollista, että opiskelija on harjoittanut opintoja sivutoimisesti, mutta niin sivutoimisesti, että opintoja on kertynyt todella vähän, minkä vuoksi väärinkäytösepäily on syntynyt. Tällöin ilmoitusvelvollisuus koskisi opiskelijaa OTL 41 §:n kohdan ”muista opintotukietuuteen vaikuttavista muutoksista” perusteella. Opiskelija on lakannut harjoittamasta opintoja päätoimisesti eikä hän siten tule edistymään opinnoissaan riittävästi, vaikka molempia edellytetään, jotta opintotuki voitaisiin myöntää ja sen maksamista jatkaa.

Jotta OTL 41 §:n ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönti voisi olla rangaistavaa, on opiskelijalla täytynyt olla mahdollisuus tosiasiasa täyttää ilmoitusvelvollisuus⁶⁴. Jos opiskelija on esimerkiksi vaikean masennuksen vuoksi ollut kykenemätön täyttämään ilmoitusvelvollisuutta, ei hänen toimintaansa voitane pitää rangaistavanakaan – ja jos sama masennus on estänyt opintosuorituksetkin, kuten oletettavaa on, ei koko väärinkäytösepäilyn käynnistävään opintotuen takaisinperintäprosessiin olisi pitänyt ryhtyä, eikä luultavasti olisi ryhdytty, jos asiantila olisi alusta asti ollut takaisinperintää harkitsevan opintotukilautakunnan tiedossa.

Joskus opintotukea nostanut saattaa vedota siihen, ettei hän ollut tietoinen siitä, että opintotukea edelleen maksettiin. Perusteluna saatetaan käyttää sitä, että omien tulojen kokonaismäärään suhteutettuna opintotuki on ollut varsin pieni kuukausittainen erä, joka käytännössä on jäänyt huomiotta. Jos tällainen selitys olisi uskottava, voisi se tarkoittaa sitä, ettei opintotukea nostaneella ole tietämättömyytensä vuoksi ollut mahdollisuutta täyttää tiedonantovelvollisuutta. Käytännössä lienee kuitenkin epätodennäköistä, että henkilö ei esimerkiksi vuoden tai puolentoista vuoden aikana lainkaan huomaisi kuukausittaista suoritusta Kansaneläkelaitokselta, oli opintotuen määrä kuinka pieni tahansa. Yleensä ihmisten voidaan olettaa olevan tietoisia omista raha-asioistaan.

⁶⁴ Nuutila 1996, 260-263; Virtanen 2005, 544.

Petoksen yhteydessä arvioitavaksi voi tulla myös asianomistajan myötävaikutus. Asianomistajalla voidaan tietyissä tilanteissa katsoa olevan selonottovelvollisuus, jonka täyttämättä jättäminen voi poistaa tekijän menettelyn rangaistavuuden tai lieventää rangaistusta. Sosiaaliavustusten suhteen avustusten myöntäjien voidaan edellyttää varautuvan siihen, että etuuksien hakijat esittävät asiat itselleen edullisella tavalla.⁶⁵

Kansaneläkelaitoksella tai sen puolesta toimivalla opintotukilautakunnalla ei voine olla kovin laajaa selonottovelvollisuutta esimerkiksi hakemuksessa esitettyjen, opintotuen myöntämisen kannalta olennaisten seikkojen suhteen. Opintotukea myönnettäessä tarkistetaan läsnäolo oppilaitoksessa ja esimerkiksi asumismenojen todentamiseksi pyydetään vuokra- tai asumisoikeussopimuksesta kopio. Väestötietojärjestelmän tietojen perusteella katsotaan, asuuko hakija ilmoittamassaan osoitteessa tai mahdollisesti esimerkiksi vanhempansa luona. Näiden toimenpiteiden laiminlyönti opintotukea myönnettäessä voisi ehkä tulla arvioiduksi selonottovelvollisuuden laiminlyöntinä. Kovin perusteellisia toimenpiteitä ei Kansaneläkelaitokselta tai opintotukilautakunnalta kuitenkaan näidenkään asioiden suhteen voida vaatia.

Kansaneläkelaitoksella ei ole resursseja tai mahdollisuuksia erikseen tutkia esimerkiksi sitä, asuuko hakija todella ilmoittamassaan osoitteessa. Laaja selonottovelvollisuus ei myöskään olisi tarkoituksenmukaista, vaan pitkittäisi hakemusten käsittelyaikoja, mikä olisi hakijoiden kannalta usein käytännössä ongelmallista. Selvää on, ettei Kansaneläkelaitos voi jatkuvasti valvoa, että noin 160 000 opintotukea nostavaa korkeakouluopiskelijaa todella harjoittaa opintoja päätoimisesti.

Kansaneläkelaitoksen ja opintotukilautakunnan virkailijan onkin myönnettävä opintotuki, ellei käsillä ole hylkäysperustetta. Samaten opintotuki voidaan lakkauttaa vain, kun käsillä on opintotukilain mukainen lakkautusperuste. Opintotukijärjestelmän käytännön toimivuuden edellytyksenä on, että opintotukea hakevat opiskelijat ilmoittavat tietonsa oikein ja totuudenmukaisesti, ja että opintotukea nostavat opiskelijat ilmoittavat opintotukeen vaikuttavista muutoksista ajallaan. Kansaneläkelaitoksessa ja opintotukilautakunnissa taas joudutaan luottamaan hakijoiden antamien tietojen totuudellisuuteen.

⁶⁵ Nuutila – Majanen 2009, 982, 992; Tapani 2014, 595-598.

Edellä on käsitelty oikeuskirjallisuudessa käsiteltyä kysymyksenasettelua erehdyttämisen ja erehdyksen hyväksikäyttämisen välillä. Käräjäoikeusaineiston tapauksissa asiaa ei ole otettu esille millään lailla, joten käytännön merkitystä ei ilmeisesti ole sillä, katsotaanko opintotukea väärin perustein saavan erehdyttävän Kansaneläkelaitosta vai käyttävän hyväkseen Kansaneläkelaitoksen erehdystä. Erehdyksen hyväksikäyttäminen ehkä kuitenkin tuntuu intuitiivisemmalta tekemuodolta, sillä vaikka kyse olisi ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönnistä tai opintotuen hakemisesta ilman tarkoitusta harjoittaa päätoimisia opintoja, on opintotuen saajan tai -hakijan toiminta enemmän passiivista. Etenkin kun kyse on ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönnistä, on luonnollisempaa ajatella opintotuen saajan käyttäneen hyväkseen Kansaneläkelaitoksen (tai opintotukilautakunnan) väärää käsitystä (siitä, että hän opiskelee).

5. Tahallisuus

5.1. Tahallisuudesta rikosoikeudessa yleisesti

Suomen rikosoikeudessa ei ole ankaraa vastuuta, vaan teon rangaistavuus edellyttää tekijältä joko tahallisuutta tai tuottamusta. RL 3:5.2:n mukaan rikoslaissa tarkoitettu teko on rangaistava vain tahallisena, ellei toisin säädetä. Toisin sanoen rikoslain kriminalisoinnissa tuottamuksesta on erikseen mainittava. Koska tuottamusta ei petossäännöksessä mainita, on petos rangaistava vain tahallisena, vaikkei asiaa RL 36:1:ssä erikseen mainitakaan.⁶⁶

Tahallisuus on yksi rikosoikeuden moniulotteisimpia käsitteitä, jolla on sekä käytännönläheinen sisältö että teoreettinen ulottuvuus. Tahallisuus on myös rikosoikeuden keskeisimpiä käsitteitä ja tavallaan koko rikosoikeudellisen järjestelmän lähtökohta. Yleisen juridisen määritelmän mukaan tahallisuudessa on kyse tieteen tahtoen tapahtuvasta tunnusmerkistön toteuttamisesta tai tunnusmerkistössä suojatun oikeushyvän loukkaamisesta. Tahallisuutta voidaan myös luonnehtia rikoksen subjektiiviseksi elementiksi, jolloin tahallisuuden arvioinnissa on kyse siitä, mitä tekijä on tekohetkellä mieltänyt ja tahtonut, miten hän on asennoitunut teon ja seurauksen väliseen suhteeseen tai tietyn olosuhteen käsillä oloon. Rikoksen tunnusmerkistön objektiivisia elementtejä taas ovat teon, kausaliteetin, vaaran ja teon huolimattomuuden käsitteet. Tahallisuudessa on kyse siitä, vastaako tekijän suhtautuminen tekoonsa tunnusmerkistön objektiivisen puolen toteutumista.⁶⁷

Tahallisesti toimiva tekijä tekee enemmän tai vähemmän tietoisesti päätöksen toimia suojeltua oikeushyvästä vastaan, mitä hän ei tee toimiessaan huolimattomasti. Bouchtin ja Fränden mukaan tällainen enemmän tai vähemmän tietoinen päätös ja sitä seuraava toiminta voidaan katsoa rangaistusarvoltaan suuremmaksi kuin ilman tällaista päätöstä toimiminen, koska rikosoikeudella on ainakin välillinen liityntä moraaliin.⁶⁸

⁶⁶ Frände 2012, 60-61, Tapani & Tolvanen 2013, 197.

⁶⁷ Boucht & Frände 2008, 70; Frände 2012, 110-111; Tapani & Tolvanen 2013, 197-198; Vihriälä 2012, 66.

⁶⁸ Boucht & Frände 2008, 70.

Rikosoikeudellinen tahallisuus eroaa arkikielen tahallisuudesta, joka tarkoittaa yleensä tarkoitusta tai toimimista ”ehdoin tahdoin”. Koska tahallisena on haluttu tuomita muitakin tekoja kuin vain niitä, joita tekijä on nimenomaisesti tarkoittanut tehdä, on rikosoikeudellinen tahallisuus menettänyt yleiskielen merkitystään. Tahallisuuden (rikosoikeudellisen) käsitteen pysymistä lähellä yleiskieltä voidaan kuitenkin pitää tavoiteltavana, muun muassa pedagogisista, yleispreventiivisistä ja rikosoikeuden legitimizeettiin liittyvistä syistä.⁶⁹

Tahallisuuskäsitteen sisältö on rikosoikeudellisen tutkimuksen tulosta. Nykyisin RL 3:6:än on seuraustahallisuuden osalta kodifioitu aiemmin lakiin kirjoittamattomat säännöt. Olosuhdetahallisuus on haluttu jättää oikeuskäytännössä kehitettäväksi. RL 3:6:n mukaan tekijä on aiheuttanut tunnusmerkistön mukaisen seurauksen tahallaan, jos hän on tarkoittanut aiheuttaa seurauksen tai pitänyt sen aiheutumista varmana tai varsin todennäköisenä. Seuraustahallisuus voidaan siten jakaa kolmeen asteeseen: tarkoitustahallisuuteen (*dolus determinatus*), varmuustahallisuuteen (*dolus directus*) ja todennäköisyystahallisuuteen (*dolus eventualis*). Olosuhdetahallisuuden suhteen jaottelu voidaan taas tehdä vain varmuus- ja todennäköisyystahallisuuteen.⁷⁰

5.2. Tarkoitustahallisuus

RL 3:6:n mukaan tekijä on aiheuttanut seurauksen tahallaan, jos hän on tarkoittanut aiheuttaa tunnusmerkistön mukaisen seurauksen. Toisin sanoen rikosoikeudellisesti merkityksellinen seuraus saa hänet tekemään teon. Tarkoitusta ei kuitenkaan tulisi sekoittaa toiveeseen tai haluun. Tarkoitustahallisuuden täyttyminen ei edellytä sitä, että tekijä haluaisi tai toivoisi seurausta sen itsensä vuoksi. Tarkoitustahallisuutta pidetään tahallisuuden muodoista kaikkein moitittavimpana. Kun seurausrikoksille on tunnusomaista ihmistoiminnan ja rikosoikeudellisesti merkityksellisen seurauksen välinen kausaalisuhte, kohdistuu tarkoitustahallisuudessa mielenkiinto siis tekijän toimintapäätökseen.⁷¹

⁶⁹ Frände 2012, 111; Matikkala 2005, 53-55; Vihriälä 2012, 66.

⁷⁰ Boucht & Frände 2008, 70-72, 79; Frände 2012, 111-112; LaVM 28/2002 vp, 10; Tapani & Tolvanen 2013, 198-199.

⁷¹ Boucht & Frände 2008, 72-73; Frände 2012, 113-114; Matikkala 2005, 96; Tapani & Tolvanen 2013, 199-200.

Tarkoitustahallisuudessa on siten kyse siitä, että tekijä tekee teon tietyssä tarkoituksessa tavoitellen tiettyä päämäärää. Matikkalan mukaan tarkoituksellisuus voidaan esittää praktisen syllogismin muodossa: A tavoittelee y:tä, esimerkiksi oikeudetonta taloudellista hyötyä. A tietää, että x:n tekeminen, toisen erehdyttäminen (oikeassa kontekstissa) johtaa tai voi johtaa y:hyn. Niinpä hän tekee x:n, jotta saisi aikaan y:n. Vaihtoehtoisesti voidaan esittää, ettei A olisi tehnyt x:ää, ellei hän olisi tavoitellut y:tä.⁷²

Se, että henkilö tarkoittaa saada aikaan tietyn seurauksen, ei edellytä, että hän myös pitäisi seurausta todennäköisenä.⁷³ Tietyn tyyppisissä tapauksissa, kun tekijän voidaan katsoa kontrolloivan koko tapahtumakulkua alusta loppuun, ei ole edes tarvetta pohtia seurauksen todennäköisyyttä. Bouchtin ja Fränden käyttämä esimerkki tällaisesta tyyppitapauksesta on kun vahvarakenteinen tekijä päättää hukuttaa heikkorakenteisen uhrinsa pitämällä uhrin päätä veden alla siihen asti, että tämä tukehtuu.⁷⁴

Monissa tapauksissa on kuitenkin aiheellista pohtia, mikä on seurauksen alin toteutumisen todennäköisyys, jota tarkoitustahallisuus edellyttää. Tarkoitustahallisuus täyttyy vielä, kun tekijä arvioi seurauksen oletettavaksi eli ei aivan epätodennäköiseksi. Jos hän sen sijaan arvioi seurauksen käytännössä poissuljetuksi, katsotaan tämän johtavan siihen, ettei tarkoitustahallisuus täyty. Vähimmäisvaatimuksena voidaankin pitää sitä, että tekijä voi arvioida omaavansa ainakin jonkinlaisen mahdollisuuden seurauksen aikaansaannille. Bouchtin ja Fränden sanoin lähtökohtana on oltava järjellinen todennäköisyys seurauksen syntymisestä, joka tekee toiminnan ymmärrettäväksi.⁷⁵

Tekijän tarkoitus voi Matikkalan mukaan olla ”nähtävissä” hänen toiminnastaan. Joissain tapauksissa tarkoitus on nähtävissä selkeämmin, jos tekijän menettelyllä voidaan saada aikaan vain tietyn tyyppinen seuraus.⁷⁶ Tarkoitustahallisuuden näyttäminen on kuitenkin monissa tapauksissa osoittautunut vaikeaksi ja hankalaksi. Jos tekijä ei itse tunnusta tarkoitusta, on tuomioistuimen arvioitava tarkoitusta yksittäisten olosuhteiden ja

⁷² Boucht & Frände 2008, 72-73; Matikkala 2005, 96-97; Tapani & Tolvanen 2013, 199-200.

⁷³ Boucht & Frände 2008, 73; Matikkala 2005, 97; Tapani & Tolvanen 2013, 200.

⁷⁴ Boucht & Frände 2008, 73.

⁷⁵ Boucht & Frände 2008, 73; Frände 2012, 114-117; Matikkala 2005, 97; Tapani & Tolvanen 2013, 200.

⁷⁶ Matikkala 2005, 96.

seikkojen perusteella, jotka kokonaisuutena viittaavat tiettyyn tarkoitukseen.⁷⁷ Tapani ja Tolvanen ovat arvioineet, että käytännössä tarkoitustahallisuuden arviointi usein liian helposti hylätään ja arvioitavana olevaa menettelyä tarkastellaan todennäköisyystahallisuuden näkökulmasta.⁷⁸

Käsitteellisesti tulee tehdä ero tarkoitustahallisuuden ja niiden rikoslain säännösten välillä, jotka tunnusmerkistöissään edellyttävät tekijältä tiettyä tarkoitusta tai tavoitetta (mutta ei sitä, että tarkoitus tai tavoite realisoituu), joka lakitekstissä ilmaistaan sellaisella termillä kuten ”hankkiakseen” tai ”aiheuttaakseen”. Petos (RL 36:1) kuuluu näihin säännöksiin.⁷⁹

5.3. Varmuustahallisuus

Varmuustahallisuus on ilmaistu RL 3:6:ssä kahdella tavalla. Ensinnäkin tekijä on menetellyt tahallaan, jos hän ei tavoittele teollaan tiettyä seurausta, mutta ymmärtää, että hänen toimintansa (käytännöllisesti katsoen) varmasti aiheuttavaa rikosoikeudellisesti merkityksellisen seurauksen. Tästä esimerkkinä on laivanvarustaja, joka saadakseen vakuutuskorvauksen räjäyttää laivan. Laivanvarustajan teon päämäärä tai ”välietappi” päämäärään ei ole joidenkin laivalla olevien ihmisten hukkuminen, mutta hän on kuitenkin varma, että näin käy.⁸⁰

Toiseksi tekijä on aiheuttanut seurauksen tahallaan, kun hän on tavoitellut tiettyä seurausta ja tietää, että seurauksen toteutuessa hänen teostaan aiheutuu myös rikosoikeudessa rangaistavaksi arvioitu seuraus. Esimerkkinä tästä on terroristi, joka tappaakseen valtionpäämiehen sijoittaa ajastetun pommin matkalaukkuun, joka on tarkoitus sijoittaa vuorostaan lentokoneeseen, jossa valtionpäämies matkustaa. Terroristi tietää, ettei teon onnistumisen mahdollisuus ole kovin korkea, johtuen lentokenttien tiukoista turvatoimista. Hän ei myöskään tavoittele muiden lennolla olevien matkustajien kuolemaa, mutta tietää, että teon onnistuessa muutkin matkustajat varmuudella

⁷⁷ Boucht & Frände 2008, 73; Tapani & Tolvanen 2013, 200.

⁷⁸ Tapani & Tolvanen 2013, 202-203.

⁷⁹ Boucht & Frände 2008, 75; Matikkala 2005, 545-546; Tapani & Tolvanen 2013, 204.

⁸⁰ Boucht & Frände 2008, 76; Frände 2012, 117-118; Nuutila 1997, 218-219; Tapani & Tolvanen 2013, 207-208.

menehtyvät. Tätä varmuustahallisuuden muotoa voidaan kutsua ehdolliseksi varmuustahallisuudeksi.⁸¹

Varmuustahallisuuden arvioinnissa on muistettava, että tiettyyn seuraukseen pääsemiseksi välttämättömät keinot tai välitavoitteet kuuluvat tarkoitustahallisuuteen eivätkä ne ole varmuustahallisuuden tarkoittamia oheisseurauksia.⁸²

5.4. Todennäköisyystahallisuus

Todennäköisyystahallisuus on seuraustahallisuuden alin aste. Siinä on kyse siitä, että tekijä ei tavoittele seurausta eikä pidä sen syntymistä käytännössä varmana, vaan sen sijaan varsin todennäköisenä. Todennäköisyydellä ei tarkoiteta hallituksen esityksen mukaan ”tilastomatemattisia laskelmia”. Sen sijaan todennäköisyyttä arvioidaan tekijän näkökulmasta siten, että tekijän tulisi tekohetkellä mieltää rikosoikeudellisesti relevantin seurauksen syntymisen olevan todennäköisempää kuin sen syntymättä jäämisen.⁸³

Tahallisuuden alinta astetta koskevat teoriat voidaan jakaa mieltämis- ja tahtoteorioihin. Mieltämisteorioissa on kyse vain siitä, millä todennäköisyydellä tekijä on mieltänyt seurauksen syntyvän, kun taas tahtoteoriat lähtevät siitä, ettei tahallisuuteen riitä pelkästään todennäköisyyden arviointi. Teon moitittavuuteen kuuluu tahtoteorioiden mukaan olennaisesti myös se, että tekijä suhtautuu välinpitämättömästi tai hyväksyvästi teon mahdolliseen vahinkoseuraukseen.⁸⁴ Frände on pitänyt parempana tahtoteorian sijaan puhua välinpitämättömyystahallisuudesta, koska tahallisuus on hänen mukaansa edellyttänyt tekijältä vähintään välinpitämätöntä asennoitumista teon enemmän tai vähemmän todennäköistä seurausta kohtaan⁸⁵.

Suomalaisessa oikeuskäytännössä ja -kirjallisuudessa positiivisella tahtoteorialla oli pitkään vankka asema. Positiivisen tahtoteorian mukaan ratkaisevaa tahallisuuden kannalta ei ole se, mitä tekijä on mieltänyt, vaan se, miten hän on suhtautunut

⁸¹ Boucht & Frände 2008, 76; Frände 2012, 117-118; Tapani & Tolvanen 2013, 208.

⁸² Frände 2012, 118; Tapani & Tolvanen 2013, 208-209.

⁸³ Boucht & Frände 2008, 76-77; Frände 2012, 118; HE 44/2002 vp, 87-88; Tapani & Tolvanen 2013, 209.

⁸⁴ Matikkala 2005, 459-475; Tapani & Tolvanen 2013, 209.

⁸⁵ Frände 2012, 119.

mieltämäänsä. Tekijä toimii tahallisesti, kun hän pitää seurausta varteenotettavana ja todellisena mahdollisuutena, mutta jatkaa toimintaansa ja osoittaa siten hyväksyvänsä rikoksen tunnusmerkistön toteutumisen. Positiivisen tahtoteorian voikin katsoa ottavan huomioon tekijän oikeushyviin ja yhteiskuntaan kohdistuvan kielteisen suhtautumisen.⁸⁶

Aikaa myöten korkeimman oikeuden ratkaisukäytäntöön alkoi sisältyä enemmän todennäköisyystahallisuuteen liittyviä ilmaisuja ja nykyisin todennäköisyystahallisuus on ilmaistu lain tasolla RL 3:6:ssä seuraustahallisuuden alarajana: jotta teko olisi tahallinen, on tekijän pidettävä seurauksen aiheuttamista vähintään varsin todennäköisenä. ”Varsin todennäköisellä” tarkoitetaan sitä, että tekijä pitää seurauksen syntymistä todennäköisempänä kuin sen syntymättä jäämistä.⁸⁷

Todennäköisyystahallisuuteen kuuluu objektiivinen ja subjektiivinen elementti. Jos seurauksen syntymisen objektiivinen, ulkopuolisen tarkkailijan todennettavissa oleva, todennäköisyys jää alle 50 prosentin (ja tästä pystytään oikeudenkäynnissä asiantuntijatodistelun avulla esittämään luotettava selvitys), ei todennäköisyystahallisuus täyty. Tahallisuus jää myös täyttymättä, kun seurauksen syntymisen objektiivinen todennäköisyys on yhtä suuri kuin sen syntymättä jääminen. Periaatteessa on mahdollista, ettei tekijä ei ole toiminut tahallisesti, vaikka hän itse olisi kuvitellut seurauksen todennäköisyyden olevan korkea. Näin voisi olla siinä tapauksessa, että tuomari katsoisi, ettei seuraus tekohetkellä ole ollut varsin todennäköinen.⁸⁸

Subjektiivinen todennäköisyys taas viittaa tekijän käsitykseen seurauksen syntymisen todennäköisyydestä. Vaikka periaatteessa on mahdollista, että seurauksen objektiivinen todennäköisyys riittäisi tahallisuuden täyttymiseen ja että tekijän käsitys eroaisi tästä, käytännössä subjektiivinen todennäköisyys sekoittuu objektiiviseen. Näin käy siksi, että tahallisuutta joudutaan arvioimaan ulkoisesti todennettavissa olevien seikkojen perusteella. Todennäköisyystahallisuutta arvioitaessa joudutaan turvautumaan niin sanottuun ennakoitavuuskriteeriin, koska teko- tai tuomitsemishetkellä ei voida saada tietoa tietyn seurauksen tarkasta objektiivisestä todennäköisyydestä.⁸⁹

⁸⁶ Honkasalo 1949, 85-89; Matikkala 2005, 469-473; Tapani & Tolvanen 2013, 210.

⁸⁷ Frände 2012, 120; HE 44/2002 vp, 87; Nuutila 1997, 220; Tapani & Tolvanen 2013, 210.

⁸⁸ Boucht & Frände 2008, 78; Frände 2012, 120; Matikkala 2005, 159; Tapani & Tolvanen 2013, 211-212.

⁸⁹ Boucht & Frände 2008, 78; Tapani & Tolvanen 2013, 212.

Sen sijaan, että syyksi lukeva tuomio sidottaisiin johonkin seurauksen syntymisen todennäköisyyttä kuvaavaan prosenttilukuun, käytetään oikeudellisen harkinnan tukena tavallisesti ennakoitavuutta. Vain sellainen seuraus voi olla ennakoitu seuraus, joka on teolle tyypillinen ja jonka tekijä on voinut ja joka hänen on pitänyt ottaa tekohetkellä huomioon joko oman erityistietonsa tai yleisen elämäkokemuksen perusteella. Arvioinnissa voidaan ottaa huomioon esimerkiksi mielentilatutkimuksessa saatuja tietoja tekijän henkilökohtaisista ominaisuuksista.⁹⁰

Todennäköisyystahallisuuden ja tuottamuksen välinen rajanveto voi tuottaa vaikeuksia ja todennäköisyystahallisuuteen on kiinnitetty paljon huomiota oikeuskäytännössä ja oikeuskirjallisuudessa. Myös todennäköisyystahallisuuden arviointi sinänsä voi olla vaikeaa: tekoa joudutaan arvioimaan jälkikäteen eikä tekijän ”pään sisälle” voida päästä arvioimaan sitä, miten hän on mieltänyt toimintansa luonteen teon tekohetkellä. Tekijöiden ei voida myöskään olettaa tavallisesti laskevansa toimintansa mahdollisten seurausten todennäköisyyksiä, ja vaikka jossakin tapauksessa näin olisi, olisi tällaisen laskemisen näyttäminen tuomioistuimessa vaikeaa. Osa inhimillisestä toiminnasta on myös automatisoitua ja/tai tiedostamatonta. Tuomioissa tahallisuus perustellaankin usein käyttämällä niin sanottua pakottavaa päättelyä, jolloin tuomioistuin ilmaisee käsityksensä siitä, mitä asiassa on näytetty toteen sellaisilla ilmaisuilla kuin ”tekijän on täytynyt käsittää” tai ”on täytynyt pitää”. Tällöin tuomioistuimessa on päädytty siihen, että asiassa ei ole jäänyt varteenotettavaa tai järkevää epäilyä siitä, ettei tekijä olisi ymmärtänyt, mitä on tapahtumassa.⁹¹

5.5. Olosuhdetahallisuus

Rikosoikeudelliseen vastuuseen asettaminen edellyttää monissa rikossäännöksissä sitä, että tekijän tahallisuus ulottuu myös tunnusmerkistössä mainittuihin olosuhteisiin tai muihin vastuun perustaviin seikkoihin. Esimerkkinä voidaan mainita lapsen seksuaalinen

⁹⁰ Boucht & Frände 2008, 78; Frände 2012, 121; Matikkala 2005, 159; Tapani & Tolvanen 2013, 212.

⁹¹ Boucht & Frände 2008, 77-78; Frände 2012, 121; Tapani & Tolvanen 2013, 210-211; Vihriälä 2012, 49-55, 66.

hyväksikäyttö (RL 20:6), jossa edellytetään tekijän olevan tietoinen siitä, että seksuaalikumppani ei ole täyttänyt 16 vuotta.⁹²

Olosuhdetahallisuus koskee tarkkaan ottaen kaikkia niitä rikosoikeudellisesti relevantteja seikkoja, jotka eivät liity teon seuraustunnusmerkkiin. Tällaiset seikat voivat siis koskea muitakin asiantiloja kuin vain seurauksia. Olosuhdetahallisuuden arvioinnissa pyritään vastaamaan siihen, millaista tietoisuutta tekijältä odotetaan niistä tosiseikoista, joiden perusteella päätellään muiden kuin seuraustunnusmerkkien täytyminen. Hieman monimutkaisesti ilmaisten voidaan sanoa, että olosuhdetahallisuudessa arvioinnin kohteena ei ole teon objektiivinen tunnusmerkistö, vaan kyseisen tunnusmerkistön toteuttavat tosiseikat. Yleisesti ottaen tunnusmerkkien jaottelu seurauksiin ja olosuhteisiin ei ole täysin ongelmatonta tai selkeää.⁹³

Olosuhdetahallisuus päätettiin jättää RL 3:6:stä säädettäessä lakivaliokunnan näkemyksen mukaisesti oikeuskäytännössä ratkaistavaksi siten, että arvioinnissa tulee ottaa huomioon tunnusmerkistöerehdystä koskeva säännös (RL 4:1). Tämän jälkeen on esitetty erilaisia mielipiteitä siitä, minkä asteista tietoa olosuhdetahallisuus tekijältä vaatii. Yhtenä mahdollisuutena on pidetty niin sanottua tasapainotahallisuuden mallia, jossa edellytetään tekijän arvioivan tekohetkellä tietyn tunnusmerkistössä tarkoitettun olemassaolon yhtä todennäköiseksi kuin sen, että se ei ole olemassa. Toisena mahdollisuutena on ollut kytkeä tietovaatimus välinpitämättömyyteen, jolloin tekijä pitää tietyn olosuhteen olemassaoloa vartenotettavana mahdollisuutena mutta toimii silti. Kolmannen käsityksen mukaan todennäköisyyskynnykselle ei voida asettaa abstrakteja malleja, vaan tekijältä vaadittava tieto on ratkaistava konkreettisessa tapauksessa kyseeseen tulevien rikostyyppien ja niissä esiintyvien tunnusmerkkien perusteella. Korkeimman oikeuden ratkaisukäytännössä kuitenkin todennäköisyystahallisuudesta on muodostunut olosuhdetahallisuuden tosiasiallinen alaraja. Näin ollen olosuhdetahallisuuden tietovaatimus tulee täytetyksi, kun tekijä tietää olosuhteen olevan käsillä tai pitää sen käsilläoloa varsin todennäköisenä.⁹⁴

⁹² Boucht & Frände 2008, 79; Tapani & Tolvanen 2013, 219.

⁹³ Matikkala 2005, 530, 544, 564-571; Tapani & Tolvanen 2013, 220.

⁹⁴ Boucht & Frände 2008, 79-81; Frände 2012, 122-128; LaVM 28/2002 vp, 10; Tapani & Tolvanen 2013, 222-228; Tapani 2005, 297-298.

5.6. Peittämisperiaate

Niin sanottu peittämisperiaate edellyttää, että tekijän teonhetkinen tahallisuus kattaa koko oikeudenvastaisen teon. Toisin sanoen tahallisuuden on katettava kaikki ne elementit, jotka sisältyvät yksittäisen rikoksen tunnusmerkistöön. Peittämisvaatimus koskee sekä seurauksia että olosuhteita. Tekijältä edellytetään tietoa kaikista tunnusmerkistön täyttymisen kannalta relevanteista tosiseikoista eli niistä tosiasioista, joista teon rangaistavuus on riippuvainen. Ennen kaikkea tahallisuuden tulisi kattaa teonhetkiset olosuhteet sekä teosta riippuvat seuraukset. Tahallisuus ei voi niin sanotusti täydentyä jälkikäteen.⁹⁵

Esimerkiksi rattijuopumuksesta (RL 23:3) tuomitseminen edellyttää, että tekijä tietää olevansa päihtynyt ja kuljettavansa moottorikäyttöistä ajoneuvoa. Velallisen epärehellisyydessä (RL 39:1) velallisen tulisi mieltää taloudellisten vaikeuksiensa perusteella, että hän voi vaarantaa velkojien taloudellisia etuja lahjoittamalla omaisuuttaan. Kotirauhan rikkominen (RL 24:1) edellyttää tekijän olevan tietoinen siitä, että hänellä ei ole laillista perustetta tunkeutua kotirauhan suojaamaan paikkaan.⁹⁶

Peittämisperiaatteen mukaisesti tahallisuuden tulee kattaa myös rikoksen mahdolliset kvalifiointiperusteet. Peittämisvaatimus ei kuitenkaan kohdistu tekijän omaan käsitykseen tekonsa tahallisuudesta, jos teon voidaan jälkikäteen arvioida olevan tahallinen. Ylipäättään tahallisuuden ei tarvitse kohdistua teon arviointiin oikeudenvastaiseksi ja syyllisyyteen liittyvät kysymykset jäävät tahallisuusarvostelun ulkopuolelle, kuten jäävät myös rangaistuksen koventamis- ja lieventämisperusteet.⁹⁷

Matikkala huomauttaa, että vaikka peittämisperiaatteen perusajatus on selkeä, on sen täsmällinen sisältö monisyinen⁹⁸. Tässä tutkielmassa ei kuitenkaan käsitellä peittämisperiaatetta tämän syvällisemmin.

⁹⁵ Boucht & Frände 2008, 70; Frände 2012, 107; Jareborg 2005, 334-336; Nuutila 1997, 227; Nuutila - Majanen 2009, 989; Tapani & Tolvanen 2013, 198.

⁹⁶ Boucht & Frände 2008, 70; Frände 2012, 107; Nuutila 1997, 227.

⁹⁷ Boucht & Frände 2008, 71; Frände 2012, 108; Matikkala 2005, 543; Nuutila 1997, 227-228; Tapani & Tolvanen 2013, 198.

⁹⁸ Matikkala 2005, 529-530.

Petoksen osalta peittämisperiaate edellyttää tekijän tahallisuuden täyttävän kaikki objektiiviset tosiseikat, jotka ovat petoksen tunnusmerkistön kannalta olennaisia. Tapanin ja Tolvasen mukaan petoksen tunnusmerkistö on tahallisuuden arviointia varten jaettava kolmeen osaan: (1) tekijän tarkoituksena täytyy olla joko oikeudettoman taloudellisen hyödyn tavoittelu tai toisen taloudellisten etujen vahingoittaminen, (2) tekijän on oltava tietoinen antamansa informaation virheellisyydestä, puutteellisuudesta tai harhaanjohtavuudesta ja siitä, että uhri erehtyy ja (3) tekijän on mielletävä vähintään varsin todennäköiseksi, että uhrille aiheutuu teosta taloudellista vahinkoa.⁹⁹

Hyötymis- tai vahingoittamistarkoitus merkitsee Tapanin mukaan korotettua tahallisuusvaatimusta, koska todennäköisyystahallisuus ei riitä täyttämään tarkoitusedellytystä. Kyse ei hänen mukaansa kuitenkaan ole suoranaisesti tarkoitustahallisuudesta. Petossäännöksessä asetetulla hyötymis- tai vahingoittamisedellytyksellä ei ole käytännössä rangaistusvastuuta rajaavaa merkitystä, sillä syytetty ei yleensä pysty kiistämään hyötymistarkoitusta, jos syyttäjä voi näyttää, että menettely muutoin täyttää petoksen tunnusmerkistön. Hyötymistarkoitus päätellään siitä, että tekijä on tahallaan erehdyttänyt asianomistajaa ja joko yrittänyt aiheuttaa tai onnistunut aiheuttamaan asianomistajalle taloudellista vahinkoa.¹⁰⁰

Toinen ehto merkitsee sitä, ettei huolimaton väärin tai oikeaksi virheellisesti luultujen tietojen antaminen toiselle ei ole rikos, vaikka tästä aiheutuisikin toiselle taloudellista vahinkoa. Erehdyttäjän tulee mieltää antamansa tiedot varsin todennäköisesti virheellisiksi tai harhaanjohtaviksi. Tulkintaongelmia voi petossäännöksen yhteydessä aiheutua nimenomaan siitä, milloin tekijän voidaan katsoa olleen tietoinen antamansa informaation virheellisyydestä.¹⁰¹

Kolmantena ehtona tekijän tulisi mieltää teon seurauksen, toiselle aiheutuvan taloudellisen vahingon, aiheutuvan varmasti tai varsin todennäköisesti. ”Varsin todennäköinen” tarkoittaa lainvalmisteluasiakirjojen perusteella sitä, että tekijä pitää seurauksen toteutumista todennäköisempänä kuin toteutumatta jäämistä. Jos molemmat vaihtoehdot taas ovat tekijälle yhtä uskottavia, ei tekoa tulisi pitää tahallisenä.

⁹⁹ Tapani & Tolvanen 2013, 204; Tapani 2014, 604.

¹⁰⁰ Tapani – Tolvanen 2013, 204-205; Tapani 2014, 604.

¹⁰¹ Nuutila – Majanen 2009, 988; Tapani – Tolvanen 2013, 204-205; Tapani 2014, 605.

Erehdyttäjän suoranaisten tarkoitus voi olla toisen erehtyminen ja määräämistoimi sekä näiden seurauksena saatu hyöty tai aiheutettu vahinko, tai sitten erehdyttäjä voi mieltää edellä mainitut oman toimintansa sivuseurauksiksi. Tahallisuus ei kuitenkaan edellytä sitä, että tekijällä olisi selkeää kuvaa siitä kenelle ja miten vahinko aiheutuu.¹⁰²

5.7. Tahallisuus opintotukipetoksissa

Tapanin ja Tolvasen mukaan petoksen osalta peittämisperiaate vaatii ensinnäkin hyötymis- tai vahingoittamistarkoitusta. Heidän mukaansa tällä vaatimuksella ei kuitenkaan ole käytännön rangaistuvastuuta rajoittavaa merkitystä.

Tapanin ja Tolvasen jaottelussa toinen osa petoksen tahallisuusarvioinnissa on, että tekijän on täytynyt olla tietoinen antamansa informaation virheellisyydestä, puutteellisuudesta tai harhaanjohtavuudesta ja siitä, että uhri erehtyy¹⁰³.

Opintotukeen liittyvissä tavallisimmissa petostapauksissa tekijän on välttämättä oltava tietoinen siitä, ettei hän harjoita opintoja ainakaan päätoimisesti, ellei asiaan tai vastaajaan liity jotain tavallisuudesta poikkeavaa. Sen sijaan ei ole itsestään selvää, että tekijä mieltäisi antavansa Kansaneläkelaitokselle virheellistä informaatiota opintotukea hakemalla tai laiminlyömällä ilmoitusvelvollisuutensa.

Myöskään ei ole itsestään selvää, että tekijä olisi tietoinen tai edes pohtisi sitä mahdollisuutta, että Kansaneläkelaitos tai opintotukilautakunta (tai tarkemmin ilmaistuna Kansaneläkelaitoksen tai opintotukilautakunnan virkailija) erehtyisi tekijän menettelyn seurauksena. Itse asiassa on uskottavaa, ettei monessa tapauksessa tekijä ole tosiasiallisesti lainkaan ajatellut antavansa virheellistä (tai muutakaan) informaatiota tai salaavansa mitään tai pohtinut millään lailla kenenkään voivan erehtyä hänen toimintansa seurauksena. Voidaan kuitenkin olettaa tekijän ainakin jossain määrin ymmärtävän, ettei hänellä voi olla oikeutta opintotuki -nimiseen etuuteen, ellei hän harjoita opintoja ainakin jossain määrin.

¹⁰² HE 44/2002 vp, 87; Nuutila – Majanen 2009, 988-989; Tapani – Tolvanen 2013, 204-205; Tapani 2014, 605.

¹⁰³ Tapani – Tolvanen 2013, 204; Tapani 2014, 604.

Tekijän tulisi olla myös tietoinen opintotukilain 41 §:n mukaisesta ilmoitusvelvollisuudestaan sekä opintotukilain 5 §:n mukaisista opintotuen myöntämisen yleisistä edellytyksistä, jotta hän voisi olla tietoinen antavansa virheellistä informaatiota jättäessään ilmoittamatta siitä, ettei hän harjoita päätoimisia opintoja tai hakiessaan opintotukea ilman opiskelutarkoitusta.

Ilmoitusvelvollisuudesta ja opintotuen myöntämisen edellytyksistä kerrotaan opintotukipäätöksissä. On kuitenkin hyvin luultavaa, etteivät monet opiskelijat joko lue opintotukipäätöksiä lainkaan tai täysin ymmärrä niissä kerrottuja asioita. Onkin mahdollista, ettei tekijä olisi tosiasiallisesti tietoinen opintotuen myöntämisen edellytyksistä tai ilmoitusvelvollisuudesta.

Kolmantena osana tahallisuusarvioinnissa on se, että tekijä pitää vähintään todennäköisenä sitä, että hänen teostaan aiheutuu taloudellista vahinkoa toiselle¹⁰⁴. Tämänkin vaatimuksen osalta voidaan kyseenalaistaa, mitä opintotukea opintotukilain nojalla perusteettomasti nostava henkilö todellisuudessa ajattelee. On hyvin luultavaa, ettei esimerkiksi opintonsa tosiasiallisesti keskeyttävä henkilö ajattele mitenkään eksplisiittisesti, että jättämällä ilmoittamatta Kansaneläkelaitokselle asiasta ja jättämällä opintotukensa lakkauttamatta aiheutuisi taloudellistaan vahinkoa kenellekään. Tekijän voinee kuitenkin olettaa ainakin jollakin tasolla ymmärtävän, että kun hän ei ilmoita erikseen Kansaneläkelaitokselle tai korkeakoulunsa opintotukilautakunnalle opintojen keskeytymisestä tai lakkautta opintotukea, niin hänen tililleen jatketaan opintotuen maksamista.

¹⁰⁴ Tapani – Tolvanen 2013, 204; Tapani 2014, 604

6. Erehdyttämisen ja tahallisuuden arviointi käräjäoikeusaineistossa

Opintotukeen liittyvä petos voi toteutua kahdella tavalla: joko siten, että opiskelija opintotuen hakuvaiheessa salaa jonkin opintotuen myöntämisen kannalta olennaisen seikan tai siten, että hän myöhemmin laiminlyö velvollisuutensa ilmoittaa opintotukeen vaikuttavasta muutoksesta olosuhteissaan. Yleisimmässä tilanteessa, jossa jälkikäteen selviää, ettei opiskelija ole suorittanut riittävästi opintoja, petosta voisi merkitä opiskelijan opiskelutarkoituksen puuttumisen salaaminen tai ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönti. Seuraavassa tarkastelen käräjäoikeusaineiston tapauksia sen mukaan, kummalla perusteella syyttäjä on lähtenyt rangaistusta petoksesta vaatimaan.

6.1. Opiskelutarkoituksen puuttumisen salaaminen

Todellista opiskelutarkoitusta koskeva väite esitettiin vain yhdessä tapauksessa, jossa syyttäjä väitti, että vastaaja ”on hankkiakseen itselleen tai toiselle oikeudetonta taloudellista hyötyä erehdyttänyt Kansaneläkelaitoksen (KELA) virkailijaa, hakiessaan 30.11.2011 päivätyllä opintotuen muutosilmoituksella opintotukea ajalle 1.11.2011 – 31.5.2012 salaamalla sen, että (vastaajan) ei ollut tarkoitusta tai kykyä ainakaan päätoimisesti opiskella (...)”. Edelleen syytteessä todettiin, että ”KELAn virkailijan erehdyttyä (vastaajan) opiskelutarkoituksen ja -kyvyn suhteen KELA on maksanut (vastaajalle) perusteetta opintotukea 3.497,20 euroa, minkä suuruinen taloudellisen vahingon vaara asiassa on aiheutunut KELAlle”.¹⁰⁵

Vastaaja oli kiistänyt sekä salaamisen että tahallisuuden ja ilmeisesti kertonut käräjäoikeudelle, että hänen tarkoituksenaan oli kyllä ollut suorittaa kursseja. Syynä sille, etteivät opinnot edenneetkään, oli ollut motivaation puute ja kiinnostuksen lopahtaminen. Syyte petoksesta hylättiin, kun käräjäoikeus katsoi, että asiassa oli jäänyt ”syyksi lukemisen edellyttämällä varmuudella näyttämättä (vastaajan) tahallaan erehdyttäneen KELAA”.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Pirkanmaan käräjäoikeus 29.10.2014, asianumero R 14/4764.

¹⁰⁶ Pirkanmaan käräjäoikeus 29.10.2014, asianumero R 14/4764.

Muissa kärjäoikeusaineiston tapauksissa syyttäjän rangaistusvaatimus perustui siten ilmoitusvelvollisuuden laiminlyöntiin. Opiskelutarkoitukseen on kuitenkin viitattu yhdessä tuomiossa, jossa syyte hylättiin.

Pohjois-Karjalan kärjäoikeuden 10.9.2014 ratkaisemassa asiassa vastaaja oli kiistänyt syytteen. Vastaaja ei ollut saanut lukuvuonna 2011 – 2012 yhtään opintopistettä, vaikka hänen olisi pitänyt seitsemän opintotukikuukauden aikana suorittaa ainakin 35 opintopistettä, joten hänelle oli maksettu perusteettomasti opintotukea yhteensä 2 086 euroa. Vastaaja kuitenkin esitti, ettei hänen ollut tarkoitus hankkia itselleen oikeudetonta taloudellista hyötyä ja ettei hän ollut pyrkinyt erehdyttämään Kansaneläkelaitosta. Vastaajaa oli kuultu kärjäoikeudessa.¹⁰⁷

Kärjäoikeuden mukaan vastaaja oli uskottavasti kertonut, että hänen oli tarkoitus suorittaa opintojaan 2012 kevätlukukaudella. Vastaaja oli kuitenkin kertonut, että taloudellisesta tilanteesta johtuen hän oli myös käynyt töissä eikä suorituksia ollut tullut. Kärjäoikeuden mukaan vastaajan kertomuksesta on ilmennyt, ettei hän ollut keskeyttänyt opintotukeaan, koska hänen tarkoituksenaan oli ollut myös opiskella.¹⁰⁸

Kärjäoikeus totesi, että petoksen tunnusmerkistön toteutuminen edellyttäisi, ettei vastaajan tarkoituksena olisi ollutkaan opiskella päätoimisesti, mitä käsitystä asiassa esitetty näyttö ei oikeuden mukaan tukenut. Kärjäoikeus päätyi toteamaan, ettei mikään asiassa esitetty näyttö osoittanut vastaajan tahallisesti erehdyttäneen Kansaneläkelaitosta.¹⁰⁹

Kärjäoikeuden ratkaisua voidaan kritisoida, koska syyttäjän rangaistusvaatimuksena oli väitetty vastaajan erehdyttäneen Kansaneläkelaitosta laiminlyömällä ilmoitusvelvollisuutensa. Rangaistusvaatimuksessa ei puhuta mitään siitä, ettei vastaajalla olisi ollut hakemuksen tekohetkellä tarkoitusta opiskella. Tuomion perusteluissa taas ei mainita suoraan ilmoitusvelvollisuuden laiminlyöntiä lainkaan.¹¹⁰ Ilmeisesti on kuitenkin hyväksytty tässä suhteessa vastaajan perustelu sille, miksei hän lakkauttanut opintotukeaan.

¹⁰⁷ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052.

¹⁰⁸ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052.

¹⁰⁹ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052.

¹¹⁰ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052.

Joka tapauksessa käräjäoikeusaineiston muutaman tapauksen perusteella näyttää siltä, että syyttäjän voi olla vaikeaa käytännössä näyttää sitä, ettei opiskelijalla olisi ollut lainkaan tarkoituksena harjoittaa päätoimisia opintoja. Kun syyttäjä on vain yhdessä tapauksessa edes lähtenyt syytettä tällaisella perusteella ajamaan, näyttää siltä, että syyttäjät myös kokevat ilmoitusvelvollisuuden laiminlyöntiin perustuvan syytteen helpommaksi ajaa. Tätä tukevat myös muutamat näkemäni syyttämättä jättämispäätökset, joissa syyttäjä on perustellut päätöstään sillä, ettei opiskelutarkoituksen puuttumisesta ole ollut riittävästi näyttöä. Edelleen on syyttäjä tällöin usein vedonnut siihen, että opiskelija oli kuitenkin ilmoittautunut läsnä olevaksi oppilaitokseen.¹¹¹

6.2. Ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönti

Muissa käräjäoikeusaineiston 12 tapauksessa syyttäjä on siis vaatinut rangaistusta siitä, että vastaaja on laiminlyömällä ilmoitusvelvollisuutensa erehdyttänyt Kansaneläkelaitosta saadakseen oikeudetonta taloudellista hyötyä. Näistä kymmenessä oli kyse yleisimmästä opintotuen väärinkäytöksen muodosta: vastaaja oli nostanut jonkin tietyn ajanjakson ajan opintotukea ja opintotuki oli myöhemmin päätetty periä takaisin, kun vastaaja ei ollut suorittanut tarpeeksi opintopisteitä. Kaksi tapausta taas perustui erilaiseen tapahtumankulkuun.

Itä-Uudenmaan käräjäoikeuden 19.2.2014 ja Satakunnan käräjäoikeuden 14.1.2015 antamissa tuomioissa oli molemmissa kyse siitä, että vastaaja ei ollut ilmoittanut opintojensa lopettamisesta tai keskeyttämisestä. Kyseessä ei kummassakaan jutussa ollut siis siitä, että vastaajat olisivat olleet läsnä oleviksi opiskelijoiksi ilmoittautuneina, mutteivät olisi suorittaneet opintoja. Vastaajat eivät olleet läsnä olevina opiskelijoina oppilaitoksessaan, joten vastaajien mahdollisilla opiskelutarkoituksilla ei ollut merkitystä – kummallakaan ei ollut oikeutta opintotukeen objektiivisesti arvioituna eivätkä kummatkaan olleet ilmoittaneet Kansaneläkelaitokselle asiasta.¹¹²

¹¹¹ Länsi-Suomen syyttäjänvirasto 13.10.2014, päätös syyttämättä jättämisestä 14/2566; Itä-Suomen syyttäjänvirasto, päätös syyttämättä jättämisestä 2.4.2015 15/786; Itä-Suomen syyttäjänvirasto, päätös syyttämättä jättämisestä 15/955.

¹¹² Itä-Uudenmaan käräjäoikeus 19.2.2014, asianumero R 13/1015; Satakunnan käräjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/2170.

Itä-Uudenmaan käräjäoikeuden tapauksessa vastaaja oli syyttäjän mukaan jättänyt ilmoittamatta Kansaneläkelaitokselle opintojensa keskeyttämisestä 17.11.2011 ja myöhemmin ilmoittanut totuudenvastaisesti olevansa opiskelija ajanjaksolla 1.9.2011 – 28.2.2012, minkä seurauksena Kansaneläkelaitos oli maksanut vastaajalle aiheettomasti opintotukea ajalla 4.11.2011 – 4.1.2012 yhteensä 738 euroa. Vastaaja oli myöntänyt menettelleensä syytteessä kuvatulla tavalla mutta kiistänyt tahallisuuden. Vastaajan mukaan hänen oli ollut tarkoitus jatkaa opiskelua helmikuussa, mutta se ei ollut hänen mukaansa taloudellisista syistä mahdollista. Käräjäoikeus katsoi, että vastaaja oli erehdyttänyt Kansaneläkelaitosta, kun hän ei ollut ilmoittanut opintojen keskeyttämisestä ja kun hän myöhemmin oli ilmoittanut Kansaneläkelaitokselle jatkavansa opintoja.¹¹³

Satakunnan käräjäoikeuden tuomiossa vastaaja oli syyttäjän mukaan erehdyttänyt Kansaneläkelaitoksen puolesta toiminutta henkilöä jättämällä ilmoittamatta, että hän oli keskeyttänyt opintonsa 20.12.2011 sillä seurauksella, että hän oli saanut opintotukea perusteettomasti ajalla 1.1.2012 – 31.8.2012 yhteensä 1 476 euroa. Vastaaja oli esitutkinnassa kiistänyt syyllistyneensä rikokseen, koska hän ei ollut tiennyt, että hänen poissaolonsa koulusta katsottaisiin opiskelun keskeytykseksi. Vastaajan mukaan hän oli jäänyt tammikuussa 2012 lapsensa sairauden vuoksi pois koulusta ja ollut myöhemmin samasta syystä pakotettu jäämään kotiin, joten opinnot olivat keskeytyneet. Käräjäoikeus tuomitsi vastaajan petoksesta, katsottuaan tämän aiheuttaneen taloudellisen vahingon tahallaan erehdyttämällä Kansaneläkelaitosta.¹¹⁴

Kymmenestä muusta tapauksesta viidessä vastaaja oli esitutkinnassa tunnustanut syyteen ja hänet oli tämän perusteella tuomittu petoksesta. Neljä tapausta näistä oli ratkaistu kirjallisessa menettelyssä, viidennessä tapauksessa vastaaja oli jäänyt pois pääkäsittelystä.¹¹⁵ Viidessä muussa tapauksessa vastaaja oli kiistänyt syyteen, vaikka olikin myöntänyt teonkuvauksen kokonaan tai osittain. Kolmessa tapauksessa vastaaja tuomittiin petoksessa, kahdessa tapauksessa syyte hylättiin.¹¹⁶

¹¹³ Itä-Uudenmaan käräjäoikeus 19.2.2014, asianumero R 13/1015.

¹¹⁴ Satakunnan käräjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/2170.

¹¹⁵ Pirkanmaan käräjäoikeus 3.10.2014, asianumero R 14/4243; Lapin käräjäoikeus 5.12.2014, asianumero R 14/1207; Pirkanmaan käräjäoikeus 12.12.2014, asianumero R 14/5400; Helsingin käräjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/9307; Pohjois-Savon käräjäoikeus 18.3.2015, asianumero R 15/45.

¹¹⁶ Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052; Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245; Varsinais-Suomen käräjäoikeus 30.1.2015, asianumero R 14/5545;

Toinen tapauksista, joissa syyte hylättiin, oli Pohjois-Karjalan kärjäoikeuden 10.9.2014 antama tuomio, jota edellä lyhyesti käsiteltiin; toinen taas oli saman kärjäoikeuden 1.10.2014 antama tuomio. 1.10.2014 annetussa tuomiossa syyttäjä oli rangaistusvaatimuksessaan esittänyt, että vastaaja oli tahallaan erehdyttänyt Kansaneläkelaitoksen puolesta toimineita henkilöitä suorittamaan hänelle perusteetonta opintotukea ajalta 1.9.2011 – 30.4.2012 yhteensä 3 996,80 euroa jättämällä ilmoittamatta Kansaneläkelaitokselle sen, ettei hän ole kyseisenä aikana opiskellut päätoimisesti. Vastaaja ei ollut suorittanut ammattikorkeakouluopinnoissaan lukuvuonna 2011 – 2012 yhtään opintopistettä. Vastaaja oli tunnustanut menetelleensä kerrotuin tavoin, mutta kiistänyt tahallisesti erehdyttäneensä Kansaneläkelaitosta hankkiakseen itselleen oikeudetonta taloudellista hyötyä. Vastaajaa kuultiin kärjäoikeudessa.¹¹⁷

Kärjäoikeus totesi tuomion perusteluissa vastaajan aloittaneen opintonsa tarkoituksena opiskella päätoimisesti, ja että vastaaja oli osallistunut lukuvuoden alussa muutamille kursseille, jotka eivät olleet menneet läpi. Vastaajan kertomuksen mukaan opinnoista ei ollut tullut mitään, eikä hän ollut enää ilmoittautunut muille kursseille. Vastaaja ei kuitenkaan ollut ilmoittanut asiasta Kansaneläkelaitokselle.¹¹⁸

Vastaaja oli kertonut kärjäoikeudelle, ettei ollut pitänyt opintojensa jatkumista kovinkaan todennäköisenä. Kärjäoikeus totesi myös, että kirjallisista todisteista ilmenee vastaajan olleen tietoinen velvollisuudestaan ilmoittaa olosuhteissaan tapahtuvista muutoksista, ja että vastaaja on itsekin mieltänyt laiminlyöneensä velvollisuutensa etuuden saajana.¹¹⁹

Kärjäoikeus kuitenkin totesi, että vastaaja oli itse selvittänyt asiaa Kansaneläkelaitoksen kanssa ja että vastaaja on voinut, hänen kertomuksesta ilmenneet seikat huomioon ottaen, olla sinänsä perustellusti siinä käsityksessä, että liikamaksu voitaisiin hoitaa hallinnollisin

Pirkanmaan kärjäoikeus 4.3.2015, asianumero R 14/6496; Pirkanmaan kärjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

¹¹⁷ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245.

¹¹⁸ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245.

¹¹⁹ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245.

keinoin. Käräjäoikeus päätyi pitämään vastaajan menettelyä moitittavana, mutta kokonaisuutensa perusteella vastaajan menettelyä ei pidetty tahallisuutena.¹²⁰

Viimeisessä kolmessa tapauksessa vastaaja oli siis ainakin osittain myöntänyt menettelynsä syytteen kuvatuin tavoin, mutta kiistänyt tahallisuuden, ja käräjäoikeus oli langettanut tuomion petoksesta.

Varsinais-Suomen käräjäoikeuden 30.1.2015 antamassa tuomiossa syyttäjä vaati rangaistusta vastaajalle siitä, että tämä oli, hankkiakseen itselleen oikeudetonta taloudellista hyötyä, erehdyttänyt Kansaneläkelaitosta maksamaan itselleen perusteettomasti opintotukea ajalta 1.9.2011 – 31.12.2012 yhteensä 6 494,80 euroa. Syyttäjän mukaan vastaaja ei ollut suorittanut mainitulla ajanjaksolla yhtään opintopistettä eikä hän ollut ilmoittanut opintojen päättymisestä tai keskeyttämisestä eikä myöskään ollut esittänyt yhtään hyväksyttävää syytä opintosuoritusten puuttumiseen.¹²¹

Vastaaja oli myöntänyt laiminlyöneensä ilmoituksen opintojen ”lykkäytymisestä”, mutta ilmeisesti kiistänyt syytteen, joskaan tämä ei täysin ilmene tuomiosta. Vastaaja oli kertonut maksaneensa opintotuesta jo puolet takaisin. Käräjäoikeus tuomitsi hänet petoksesta ehdolliseen vankeuteen katsottuaan, että laiminlyömällä ilmoitusvelvollisuutensa vastaajan on pitänyt ymmärtää Kansaneläkelaitoksen jatkavan opintotuen maksamista hänelle, vaikkei hänellä ollut oikeutta opintotukeen.¹²²

Pirkanmaan käräjäoikeuden 4.3.2015 antamassa tuomiossa syyttäjä esitti rangaistusvaatimuksenaan, että vastaaja oli, hankkiakseen itselle tai toiselle oikeudetonta taloudellista hyötyä, erehdyttänyt Kansaneläkelaitoksen henkilökuntaa maksamaan hänelle opintotukea siltäkin ajalta, jolloin hänellä ei ole ollut siihen laillista oikeutta ja siten aiheuttanut Kansaneläkelaitokselle yhteensä 1 899,20 euron suuruisen taloudellisen vahingon.¹²³

Edelleen syyttäjän mukaan vastaaja oli hakenut opintotukea heinäkuussa 2010 ja hakemuksen perusteella Kansaneläkelaitos oli myöntänyt hänelle opintotuen ajalle

¹²⁰ Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245.

¹²¹ Varsinais-Suomen käräjäoikeus 30.1.2015, asianumero R 14/5545.

¹²² Varsinais-Suomen käräjäoikeus 30.1.2015, asianumero R 14/5545.

¹²³ Pirkanmaan käräjäoikeus 4.3.2015, asianumero R 14/6496.

1.9.2010 – 31.12.2013 elokuussa 2010 annetulla päätöksellä. Päätöksellä vastaaja oli velvoitettu ilmoittamaan opintotukeen vaikuttavista olosuhdemuutoksista. Sitten opintojen edistymisen seurannassa oli ilmennyt, ettei vastaaja ollut syyslukukaudella 2011 harjoittanut opintoja päätoimisesti eikä hänellä siten ollut tuolloin oikeutta nostaa opintotukea.¹²⁴

Syyttäjän mukaan vastaaja oli tietoisena siitä, ettei hän harjoita eikä hänellä ollut tarkoituskaan harjoittaa päätoimisia opintoja ja ettei hän edisty opinnoissaan, salannut tämän Kansaneläkelaitokselta jättämällä ilmoittamatta tosiasiallisesta opintojen keskeyttämisestä tai lopettamisesta. Tästä johtuneen erehdyksen vuoksi ja siten väärin perustein vastaajalle oli maksettu opintorahaa ja asumislisää yhteensä 1 899,20 euroa.¹²⁵

Vastaaja oli myöntänyt menetelleensä syytteessä kerrotuin tavoin, mutta ei ollut kuitenkaan tiennyt ilmoitusvelvollisuudesta ja oli ajatellut palaavansa vielä opiskelemaan. Hän oli myös kertonut kärsineensä yksityiselämän ongelmista ja oli saamattomuuttaan jättänyt tekemättä vaaditut ilmoitukset. Käräjäoikeus tuomitsi vastaajan petoksesta katsottuaan vastaajan saaneen tietää ilmoitusvelvollisuudesta ja katsottuaan, että vastaajan terveydellisestä tilanteesta ei oltu saatu riittävää selvitystä, jotta sille olisi voitu antaa merkitystä rangaistusta harkittaessa.¹²⁶

Pirkanmaan käräjäoikeuden 25.3.2015 antamassa tuomiossa syyttäjä vaati rangaistusta vastaajalle siitä, että tämä oli hankkiakseen itselleen oikeudetonta taloudellista hyötyä erehdyttänyt Kansaneläkelaitoksen henkilökuntaan kuuluvaa suorittamaan itselleen perusteettomasti opintotukea ajalla 1.10.2011 – 31.5.2012 yhteensä 2 787,20 euroa, vaikkei vastaaja ollut tosiasiallisesti harjoittanut opintoja päätoimisesti eikä ollut edistynyt opinnoissaan lainkaan.¹²⁷

Syyttäjän mukaan vastaaja oli tietoisena hänellä olevasta ilmoitusvelvollisuudesta laiminlyönyt ilmoittaa Kansaneläkelaitokselle tiedossaan olleen ja hänelle maksettavan tuen määrään vaikuttavan seikan, josta seikasta vastaajan menettelyn vuoksi erehdyttynä ja erehtyneenä Kansaneläkelaitokseen kuuluva on suorittanut vastaajalle

¹²⁴ Pirkanmaan käräjäoikeus 4.3.2015, asianumero R 14/6496.

¹²⁵ Pirkanmaan käräjäoikeus 4.3.2015, asianumero R 14/6496.

¹²⁶ Pirkanmaan käräjäoikeus 4.3.2015, asianumero R 14/6496.

¹²⁷ Pirkanmaan käräjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

mainitun määrän opintotukea. Vastaaja oli menettelyllään hankkinut itselleen 2 787,20 euron suuruisen taloudellisen hyödyn ja aiheuttanut Kansaneläkelaitokselle vastaavan suuruisen taloudellisen vahingon.¹²⁸

Vastaaja oli myöntänyt teonkuvauksen pitävän paikkaansa, mutta kiistänyt menetelleensä tahallisesti. Vastaaja oli kertonut, ettei hänen tarkoituksenaan ollut jättää opiskelematta ja että hän oli yrittänyt opiskella, mutta että hänen elämäntilanteensa ei ollut mahdollistanut sitä. Vastaaja oli myöntänyt, ettei hän ollut asiasta yhteydessä Kansaneläkelaitokseen, mutta oli kertonut tehneensä asiassa parhaansa. Vastaajan mukaan hän oli elämäntilanteensa vuoksi ollut kyvytön tekemään mitään asian eteen.¹²⁹

Käräjäoikeus katsoi, että vastaajan on täytynyt tietää, että hänellä on opintotukea nostaessaan velvollisuus ilmoittaa tukeen vaikuttavista seikoista, mutta näin ei ole tapahtunut. Käräjäoikeus katsoi, ettei vastaajan esiin tuomilla seikoilla ollut syyksilukemisen kannalta merkitystä. Käräjäoikeus katsoi, että asiassa oli siten tullut selvitetyksi vastaajan menetelleen tahallisesti syytteessä kerrotuin tavoin, joten vastaaja oli syyllistynyt asiassa petokseen.¹³⁰

6.3. Tietoisuus ilmoitusvelvollisuudesta

Pirkanmaan käräjäoikeuden 3.10.2014 ja 12.12.2014 ratkaisemissa asioissa syyttäjän rangaistusvaatimuksessa on viitattu vastaajalle annettuun opintotukipäätökseen, jossa on ollut maininta ilmoitusvelvollisuudesta, ja Helsingin käräjäoikeuden 14.1.2015 antamassa tuomiossa syyttäjän rangaistusvaatimuksessa todetaan vastaajan olleen tietoinen hänellä olevasta ilmoitusvelvollisuudesta. Asiat on ratkaistu joko kirjallisessa menettelyssä tai vastaajan jäätyä pois pääkäsittelystä, joten vastaajan tietoisuuteen ilmoitusvelvollisuudesta ei tämän enempää tuomioiden perusteluissa oteta kantaa.¹³¹

¹²⁸ Pirkanmaan käräjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

¹²⁹ Pirkanmaan käräjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

¹³⁰ Pirkanmaan käräjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

¹³¹ Pirkanmaan käräjäoikeus 3.10.2014, asianumero R14/4243; Pirkanmaan käräjäoikeus 12.12.2014, asianumero R 14/5400; Helsingin käräjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/9307.

Pohjois-Karjalan käräjäoikeuden 1.10.2014 antaman tuomion perusteluissa todetaan, että ”(k)irjallisista todisteista ilmenee, että (vastaaja) on ollut tietoinen velvollisuudestaan ilmoittaa olosuhteissaan tapahtuvista muutoksista”, minkä lisäksi vastaajan kertomuksesta on käynyt ilmi hänen mieltäneen laiminlyöneensä ilmoitusvelvollisuutensa. Syyttäjän rangaistusvaatimuksessa ei oltu otetta kantaa vastaajan tietoisuuteen ilmoitusvelvollisuudesta. Syyte hylättiin (joskin jokseenkin kyseenalaisilla perusteluilla).¹³²

Satakunnan käräjäoikeuden 14.1.2015 antamassa tuomiossa vastaaja oli kiistänyt syyllistyneensä rikokseen, koska hän ei kertomansa mukaan ollut tiennyt, että hänen poissaolonsa koulusta katsottaisiin opiskelujen keskeytykseksi. Tietoisuus ilmoitusvelvollisuudesta ei siten ilmeisesti ole ollut suoraan kysymyksenä, mutta tuomion perusteluissa on joka tapauksessa todettu, että vastaajalle annetussa opintotukipäätöksessä on asetettu opintotuen saajalle velvollisuus viipymättä ilmoittaa opintotukipäätöksen antajalle muun muassa opintojen päättymisestä ja kerrottu, että ilmoittaminen on tärkeää siksi, ettei opintotukea maksettaisi liikaa. Edelleen todetaan, että ”(v)astaja on myönteisen opintotukipäätöksen saatuaan tullut myös tietämään opintotuen maksamisen edellytyksistä ja ilmoitusvelvollisuudesta opintotukipäätöksen antajalle opintojen päättymisestä sekä ilmoittamisen merkityksestä opintotuen liikaa maksamisen välttämiseksi”.¹³³

Varsinais-Suomen käräjäoikeuden 30.1.2015 antamassa tuomiossa vastaaja oli myöntänyt laiminlyöneensä ilmoituksen opintojen lykkäytymisestä. Syyttäjän rangaistusvaatimuksessa ei mainita tietoisuutta ilmoitusvelvollisuudesta, mutta perusteluissa todetaan, että vastaajalle ”on 19.7.2011 annetulla päätöksellä myönnetty opintotukea, jossa on mainittu, että hänen tulee viipymättä ilmoittaa opintotukipäätöksen antajalle opintojen päättymisestä tai keskeyttämisestä sen vuoksi, ettei opintotukea makseta liikaa”. Käräjäoikeus totesi, että ”(o) pintotukilain 5 §:n mukaan opintotuen myöntämisen yleisiä edellytyksiä ovat muun muassa opintojen harjoittaminen päätoimisesti ja opinnoissa edistyminen. (Vastaajan) on täytynyt olla tietoinen

¹³² Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245.

¹³³ Satakunnan käräjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/2170.

edellytyksistä, koska hänelle on 19.7.2011 päätöksessä siitä ilmoitettu ja hänelle on aiemminkin myönnetty opintotukea.”¹³⁴

Pirkanmaan kärjäoikeuden 4.3.2015 antamassa tuomiossa syyttäjän mukaan vastaaja oli hänelle annetussa opintotukipäätöksessä velvoitettu ilmoittamaan opintotukeen vaikuttavista olosuhdemuutoksista. Vastaaja oli kuitenkin kiistänyt tienneensä ilmoitusvelvollisuudesta. Tämä oli kärjäoikeusaineiston ainoa tapaus, jossa vastaaja suoraan kiisti tietoisuutensa ilmoitusvelvollisuudesta, ja olisi voinut olettaa, että kärjäoikeus olisi saattanut perusteluissaan kiinnittää huomiota asiaan. Kärjäoikeus kuitenkin tyytyi vain toteamaan, että vastaaja oli saanut tietää ilmoitusvelvollisuudesta tilanteessa, jossa opintosuorituksia ei synny tai niitä on erityisen vähän.¹³⁵

Edellisessä tuomiossa perustelut olivat lyhyet ja ehkä puutteelliset siinä mielessä, ettei siinä tarkemmin perusteltu, miksi vastaaja (vastoin väitetään) oli ollut tietoinen ilmoitusvelvollisuudestaan. Sen sijaan saman tuomioistuimen 25.3.2015 antamassa tuomiossa oli kärjäoikeusaineiston pisimmät ja perusteellisimmat perustelut, joissa otettiin kantaa ilmoitusvelvollisuuteen ja sen luonteeseen. Asiassa syyttäjän rangaistusvaatimuksessa ei erikseen ollut perusteltu, miten vastaaja oli tullut tietoiseksi ilmoitusvelvollisuudestaan ja vastaajakin oli vain kiistänyt tahallisuutensa, vaikka olikin myöntänyt teonkuvauksen pitävän paikkaansa. Vastaaja oli myös myöntänyt olleensa tietoinen ilmoitusvelvollisuudesta.¹³⁶

Kärjäoikeus totesi Kansaneläkelaitoksen tukien hakemisen ja saamisen perustuvan järjestelmään, jossa tuenhakija tekee ilmoituksia tuen hakuun vaikuttavista seikoista. Kärjäoikeuden mukaan ”(t)uenhakijalle asetettu ilmoitusvelvollisuus ei ole millään tavalla tulkinnanvarainen ja hänellä on selonottovelvollisuus mainitusta velvoitteesta”. Edelleen kärjäoikeus kävi läpi opintotukilain 41 §:n sisällön. Tämän jälkeen kärjäoikeus totesi, että ”vastaajan täyttämässä ja Kansaneläkelaitoksen 3.10.2011 vastaanottamassa opintotukihakemuksessa todetaan, että hakija vakuuttaa antamansa tiedot oikeiksi ja ilmoittaa, jos tiedot muuttuvat. Samoin Kansaneläkelaitoksen opintotukea koskevassa päätöksessä 24.10.2011 todetaan ilmoitusvelvollisuuden osalta,

¹³⁴ Varsinais-Suomen kärjäoikeus 30.1.2015, asianumero R 14/5545.

¹³⁵ Pirkanmaan kärjäoikeus 4.3.2015, asianumero R 14/6496.

¹³⁶ Pirkanmaan kärjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

että hakijan tulee viipymättä ilmoittaa opintotukipäätöksen antajalle opintojen päättymisestä tai keskeytymisestä ja opintotukeen vaikuttavista olosuhdemuutoksista. Lisäksi päätöksessä todetaan, että ilmoittaminen on tärkeää, ettei opintotukea makseta liikaa.” Käräjäoikeus totesi samojen merkintöjen olleen vastaajalle 15.5.2012 annetussa päätöksessä.¹³⁷

Näin ollen käräjäoikeus totesi selvitetyn, että vastaajan oli täytynyt tietää, että hänellä on opintotukea nostaessaan velvollisuus ilmoittaa siihen vaikuttavista seikoista. Asiassahan vastaaja ei sinänsä ollut edes kiistänyt olleensa tietoinen ilmoitusvelvollisuudesta, mutta ilmeisesti käräjäoikeus on perusteluissaan halunnut korostaa ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönnin olleen asiassa olennainen asia, koska sen mukaan vastaajan itsensä esiin tuomilla seikoilla (vastaaja oli oman kertomansa mukaan yrittänyt opiskella ja vedonnut elämäntilanteeseensa) ei ollut syyksilukemisen kannalta merkitystä.¹³⁸

Käräjäoikeusaineiston perusteella näyttää siltä, että opiskelijan katsotaan tulevan tietoiseksi ilmoitusvelvollisuudestaan silloin, kun hän saa sellaisen päätöksen, jossa ilmoitusvelvollisuudesta ja sen sisällöstä mainitaan. Viimeisessä tapauksessa on myös lausuttu julki se, mikä mahdollisesti voisi olla julkilausumaton perustelu muissakin tuomioissa: opiskelijalla on selonottovelvollisuus ilmoitusvelvollisuudesta. Käräjäoikeusaineiston perusteella näyttää siten siltä, ettei opintotukeen liittyvässä petosasiassa vastaaja voi vapautua rikosvastuustaan kiistämällä olleensa tietoinen ilmoitusvelvollisuudesta, ainakaan ilman poikkeuksellisia perusteluita.

6.4. Taloudellisen hyödyn tavoittelu ja vahingon aiheuttaminen

Käräjäoikeusaineistossa vastaaja on kiistänyt oikeudettoman taloudellisen hyödyn tavoittelun yhdessä tapauksessa. Vastaaja kiisti myös erehdyttämisen, ja käräjäoikeus hylkäsi syytteen petoksesta sillä perusteella, ettei asiassa esitetty näyttö tukenut sitä käsitystä, että vastaaja olisi tahallisesti erehdyttänyt Kansaneläkelaitosta. Käräjäoikeuden mukaan petoksen tunnusmerkistön toteutuminen olisi edellyttänyt, ettei vastaajan olisi

¹³⁷ Pirkanmaan käräjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

¹³⁸ Pirkanmaan käräjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

ollut tarkoituksaan opiskella päätoimisesti, mitä sinänsä voidaan pitää kyseenalaisena näkemyksenä.¹³⁹

Muissa käräjäoikeusaineiston tapauksissa ei oikeudettoman hyödyn tavoittelua ole suoraan otettu muuten esille kuin syyttäjän rangaistusvaatimuksessa, jos ei lasketa yhtä tapauksia, jossa vastaaja on tunnustanut menettelleensä syytteessä kerrotuin tavoin, mutta jokseenkin yleisluonteisesti kiistänyt tahallisesti erehdyttäneensä Kansaneläkelaitosta hankkiakseen itselleen oikeudetonta taloudellista hyötyä¹⁴⁰. Käräjäoikeusaineiston perusteella näyttäisi siten siltä, ettei opintotukeen(kaan) liittyvissä petoksissa syyttäjän tarvitse käytännössä erikseen näyttää oikeudettoman taloudellisen hyödyn tavoittelemisen tai toisen taloudellisten etujen vahingoittamisen tarkoitusta.

Peittämisperiaate vaatii Tapanin ja Tolvasen mukaan petoksessa myös sitä, että tekijä pitää vähintään todennäköisenä, että hänen menettelystään aiheutuu toiselle taloudellista vahinkoa¹⁴¹. Ei ole syytä, miksei tätä vaadittaisi myös opintotukeen liittyvissä tapauksissa (joskaan tekijän ei siis tarvitse tietää, että vahinko aiheutuu juuri Kansaneläkelaitokselle¹⁴²).

Käräjäoikeusaineistossa yksikään vastaaja ei ollut kieltänyt ajatelleensa menettelystään aiheutuvan taloudellista vahinkoa Kansaneläkelaitokselle tai muulle taholle. Kelan opintotukikeskuksen kuullessa henkilöä väärinkäytösepäilystä on saattanut käydä niin, että tämä on kertonut ajatelleensa, ettei hänen menettelystään aiheudu taloudellista vahinkoa. Tällaista väitettä on saatettu perustella sillä, että jos henkilö ei olisi saanut opintotukea, olisi hän voinut saada jotain toista rahallista etuutta.

Käräjäoikeusaineistossa vain yhdessä tuomiossa on ylipäätään (syyttäjän rangaistusvaatimuksessaan esittämää lukuun ottamatta) mainittu näkemys tekijän suhtautumisesta taloudellisen vahingon aiheuttamiseen. Varsinais-Suomen käräjäoikeuden 30.1.2015 antaman tuomion perusteluissa todetaan, että ”(l)aiminlyömällä ilmoitusvelvollisuutensa (vastaajan) on pitänyt ymmärtää, että Kansaneläkelaitos on jatkanut tuen maksamista, mihin hänellä ei ole ollut oikeutta”. Tämän jälkeen todetaan,

¹³⁹ Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052.

¹⁴⁰ Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245.

¹⁴¹ Tapani – Tolvanen 2013, 204-205; Tapani 2014, 605.

¹⁴² Nuutila – Majanen 2009, 988-989.

että vastaaja on menettelyllään aiheuttanut Kansaneläkelaitokselle syytteessä mainitun taloudellisen vahingon.¹⁴³

6.5. Tahallisuusasteen arvioiminen

Käräjäoikeusaineistossa ei ole yhtä tapausta lukuun ottamatta otettu kantaa siihen, mikä tahallisuuden aste on ollut kyseessä. Tämä ei sinänsä ole yllättävää, sillä useissa tuomioissa syyksilukeminen on perustunut vastaajan tunnustukseen, minkä lisäksi sen arvioiminen, onko kyseessä tarkoitus-, varmuus- vai todennäköisyystahallisuus ei sinänsä tunnu olevan tarpeellista käräjäoikeusaineiston tapauksissa, kun lähestulkoon jokaisessa tapauksessa ratkaiseva kysymys ilmeisestikin on se, onko vastaaja laiminlyönyt ilmoitusvelvollisuutensa.

Varsinais-Suomen käräjäoikeuden 30.1.2015 antaman tuomion perusteluissa kuitenkin selostetaan RL 3:6:n sisältö ja kerrotaan, mihin tahallisuuden alin aste perustuu. Tämän jälkeen todetaan, että ”(a)siassa joudutaan arvioimaan, onko tekijän täytynyt pitää seuraamuksen aiheutumista varsin todennäköisenä”. Käräjäoikeus oli sitä mieltä, että vastaajan on täytynyt ymmärtää, että laiminlyödessään ilmoitusvelvollisuutensa Kansaneläkelaitos jatkaisi opintotuen maksamista hänelle.¹⁴⁴

Sinänsä tuomion perusteluista ei ilmene, miksi vastaajan menettelyä on pitänyt arvioida nimenomaan todennäköisyystahallisuuden pohjalta. Ei nähdäkseni ole mitään lähtökohtaista syytä, miksei vastaaja olisi myös voinut pitää varmana, että jättäessään ilmoittamatta siitä, ettei hän opiskele, jatkaa Kansaneläkelaitos opintotuen maksamista hänelle, sillä mitään syytä ei Kansaneläkelaitoksella ole ollut toimia toisin. Mielestäni vastaajan menettelyä olisi voitu arvioida myös tarkoitustahallisuuden pohjalta: kun vastaaja ei ole opiskellut, minkä hän itsekin oli myöntänyt, eikä hän ollut ilmoittanut asiasta Kansaneläkelaitokselle, minkä hän oli myös myöntänyt, niin mitä muuta tarkoitusta hänellä on voinut olla kuin saada oikeudetonta taloudellista hyötyä perusteettomasti maksetun opintotuen muodossa?

¹⁴³ Varsinais-Suomen käräjäoikeus 30.1.2015, asianumero R 14/5545.

¹⁴⁴ Varsinais-Suomen käräjäoikeus 30.1.2015, asianumero R 14/5545.

7. Rangaistuksista

RL 36:1.1:n mukaan petokseen syyllistynyt tuomitaan joko sakkoon tai vankeuteen enintään kahdeksi vuodeksi. Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen mukaan vuonna 2012 petoksesta tuomittiin sakkorangaistus 80 % tapauksista. Tuomittujen päiväsakkojen keskimääräinen lukumäärä oli 39. Ehdollinen vankeusrangaistus tuomittiin 17,2 % tapauksista, rangaistuksen pituus oli keskimäärin 2,4 kuukautta. Ehdoton vankeusrangaistus tuomittiin 1,6 % tapauksista, rangaistuksen pituus oli keskimäärin 2,3 kuukautta. Yhdyskuntapalvelu tuomittiin 1,2 % tapauksista ja yhdyskuntapalvelua tuomittiin keskimäärin 59 tuntia.¹⁴⁵

Käräjäoikeusaineiston 13 tapauksesta kolmessa syyte hylättiin¹⁴⁶. Kymmenestä tuomitusta neljä tuomittiin ehdolliseen vankeusrangaistukseen. Rangaistusten pituudet olivat 40 päivää, 60 päivää (kahdessa tapauksessa) ja neljä kuukautta. Tapauksissa kahdessa on vedottu rangaistuskäytännön yhtenäisyyteen, joista toisessa on myös todettu, ettei sakkorangaistusta voida pitää riittävänä seuraamuksena. Tapauksessa, jossa annettiin ankarin rangaistus, oli myös oikeudettoman taloudellisen hyödyn ja Kansaneläkelaitokselle aiheutetun taloudellisen vahingon määrä selkeästi suurin.¹⁴⁷

Lopuissa kuudessa tapauksessa tuomittiin sakkorangaistus. Kahdessa näistä tapauksista vastaaja oli tunnustanut syytteessä kuvatun menettelyn ja suostunut kirjalliseen menettelyyn. Myös oikeudettoman taloudellisen hyödyn ja Kansaneläkelaitokselle aiheutetun taloudellisen vahingon määrä oli molemmissa selkeästi alhaisempi (1 220 euroa ja 2 086 euroa) kuin tapauksissa, joissa tuomittiin ehdollinen vankeusrangaistus (4 152 euroa, 4 496,40 euroa, 4 950 euroa ja 6 494,80 euroa). Päiväsakkoja tuomittiin 20 ja 30 kappaletta.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Oikeuspoliittinen tutkimuslaitos 2014, 358. Mainitut tilastot koskevat yksittäisestä rikoksesta tuomittuja. Käräjäoikeusaineistossa yhtäkään vastaajaa ei syytetty (tai tuomittu) muista rikoksista kuin yksittäisestä petoksesta.

¹⁴⁶ Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052; Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245; Pirkanmaan käräjäoikeus 29.10.2014, asianumero R 14/4764.

¹⁴⁷ Lapin käräjäoikeus 5.12.2014, asianumero R 14/1207; Helsingin käräjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/9307; Varsinais-Suomen käräjäoikeus 30.1.2015, asianumero R 14/5545; Pohjois-Savon käräjäoikeus 18.3.2015, asianumero R 15/45.

¹⁴⁸ Pirkanmaan käräjäoikeus 3.10.2014, asianumero R 14/4243; Lapin käräjäoikeus 5.12.2014, asianumero R 14/1207; Pirkanmaan käräjäoikeus 12.12.2014, asianumero R 14/5400; Helsingin käräjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/9307; Varsinais-Suomen käräjäoikeus 30.1.2015, asianumero R 14/5545.

Lopuista neljästä tapauksesta yhdessä vastaaja oli myöntänyt menettelleensä syytteessä kuvatulla tavalla mutta kiistänyt tahallisuuden. Asiassa oli kyse siitä, että vastaaja jättänyt ilmoittamatta Kansaneläkelaitokselle opintojensa päättymisestä ja myöhemmin ilmoittanut totuudenvastaisesti olevansa opiskelija ajanjaksolla 1.9.2011 – 28.2.2012, vaikka opinnot olivatkin päättyneet 17.11.2011, minkä menettelyn seurauksena Kansaneläkelaitos oli ajalla 4.11.2011 – 4.1.2012 maksanut aiheettomasti vastaajalle opintotukea yhteensä 738 euroa. Vastaaja oli kertonut, että hänen tarkoituksensa oli ollut jatkaa opintoja helmikuussa 2012, mutta ettei tämä ollut mahdollista taloudellisista syistä.¹⁴⁹

Käräjäoikeus tuomitsi vastaajan petoksesta rangaistukseen. Rangaistuksen osalta käräjäoikeus katsoi sakkorangaistuksen olevan ”oikeudenmukainen seuraamus suhteessa vastaajan syyksi luetun rikoksen vahingollisuuteen ja vaarallisuuteen, teon vaikuttimiin sekä rikoksesta ilmenevään muuhun hänen syyllisyyteensä”. Päiväsakkoja tuomittiin 35 kappaletta.¹⁵⁰

Toisessa tapauksessa syyttäjä vaati vastaajalle rangaistusta sitä, että tämä oli, jättämällä ilmoittamatta Kansaneläkelaitokselle opintojensa päättymisestä 20.12.2011, erehdyttänyt Kansaneläkelaitosta ajalla 1.1.2012 – 31.8.2012 maksamaan hänelle perusteettomasti opintotukea yhteensä 1 476 euroa. Vastaaja oli esitutkinnassa kiistänyt syyllistyneensä rikokseen, koska hän ei ollut tiennyt, että hänen poissaolonsa koulusta katsottaisiin opiskelujen keskeytykseksi. Vastaaja oli myös kertonut, että hän oli tammikuussa 2012 jäänyt pois koulusta lapsensa sairauden vuoksi, ja että lapselle tehdyn operaation jälkeen hänen oli ollut pakko jäädä kotiin, joten opinnot olivat keskeytyneet. Vastaaja oli myös kesäloman 2012 aikana ilmoittanut (ilmeisesti oppilaitokselle, ei Kansaneläkelaitokselle), ettei hän jatka koulua.¹⁵¹

Käräjäoikeus tuomitsi vastaajan syyttäjän vaatimaan sakkorangaistukseen. Käräjäoikeus totesi, että ”(r)angaistusta, sakon määrää mitattaessa on huomioitu rikoslain 6 luvun 4 §:n yleisperiaate, jonka mukaan rangaistus on mitattava niin, että se on oikeudenmukaisessa suhteessa muun muassa rikoksen vahingollisuuteen, teon vaikuttimiin sekä rikoksesta

¹⁴⁹ Itä-Uudenmaan käräjäoikeus 19.2.2014, asianumero R 13/1015.

¹⁵⁰ Itä-Uudenmaan käräjäoikeus 19.2.2014, asianumero R 13/1015.

¹⁵¹ Satakunnan käräjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/2170.

ilmenevään muuhun tekijän syyllisyyteen”. Käräjäoikeus päätyi myös soveltamaan sakkorangaistusta mitatessaan rikoslain 6 luvun 6 §:n 2 kohdan lieventämisperustetta vastaajan lausumasta ilmenneen, vastaajan olosuhteita ja hänen lapsensa sairautta koskeneen, selvityksen vuoksi. Käräjäoikeuden mukaan seikka, johon vastaaja oli vedonnut, oli ollut omiaan heikentämään vastaajan kykyä noudattaa lakia. Käräjäoikeus tuomitsi rangaistukseksi 20 päiväsakkoa.¹⁵²

Kolmannessa tapauksessa syyttäjä oli vaatinut vastaajalle rangaistusta siitä, että tämä oli jättänyt ilmoittamatta Kansaneläkelaitokselle opintojensa tosiasiallisesta keskeyttämisestä/lopettamisesta. Vastaajalle oli ajalla 1.9.2011 – 31.12.2011 maksettu opintotukea yhteensä 1 899,20 euroa, mutta hän ei ollut suorittanut yhtään opintopistettä kyseisenä aikana. Vastaaja oli myöntänyt menettelleensä syytteessä kerrotuin tavoin, mutta kiistänyt tietäneensä ilmoitusvelvollisuudesta, minkä lisäksi hän oli ajatellut palaavansa vielä opiskelemaan. Käräjäoikeus tuomitsi vastaajan petoksesta oikeuskäytännön mukaiseen sakkorangaistukseen, jonka ankaruudeksi tuli 45 päiväsakkoa.¹⁵³

Lopuksi Pirkanmaan käräjäoikeuden 25.3.2015 ratkaisemassa asiassa syyttäjä vaati vastaajalle rangaistusta siitä, että tämä oli tietoisena ilmoitusvelvollisuudestaan jättänyt ilmoittamatta Kansaneläkelaitokselle tiedossaan olleen ja vastaajalle maksettavan tuen määrään vaikuttavan seikan. Seikasta vastaajan menettelyn vuoksi erehtyneenä Kansaneläkelaitos maksoi vastaajalle perusteettomasti opintotukea yhteensä 2 787,20 euroa ajalla 1.10.2011 – 31.5.2012. Vastaajan mukaan teonkuvaus piti paikkansa, mutta hän ei ollut menetellyt tahallisesti. Käräjäoikeus tuomitsi vastaajan petoksesta, ja katsoi, että oikeudenmukainen ja riittävä seuraamus vastaajan syyksiluetusta teosta on sakkorangaistus. Käräjäoikeus tuomitsi vastaajalle 60 päiväsakkoa, joka oli aineiston ankarin sakkorangaistus.¹⁵⁴

¹⁵² Satakunnan käräjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/2170.

¹⁵³ Pirkanmaan käräjäoikeus 4.3.2015, asianumero R 14/6496.

¹⁵⁴ Pirkanmaan käräjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

8. Lopuksi

8.1. Opintotukilain 5 b §:n 5 momentti

Käräjäoikeusaineiston 13 tapauksesta 11 ovat sellaisia, että alun perin niihin liittyvä väärinkäytösepäilyyn tutkinta on käynnistetty Kelan opintotukikeskuksessa tilanteessa, jossa korkeakoulun opintotukilautakunta on esittänyt, että kyseisen korkeakoulun (entisen tai nykyisen) opiskelijan opintotuki perittäisiin joltakin ajanjaksolta takaisin OTL 5b.5 §:n perusteella. Vaihtoehtoisesti yliopiston opintotukilautakunta, joka hoitaa Kansaneläkelaitoksen tehtäviä OTL 9a.4 §:n nojalla, on aloittanut takaisinperintäprosessin ja ilmoittanut väärinkäytösepäilystä Kelan opintotukikeskukselle. Kun opintotukea on päätetty periä takaisin opiskelijan opintojen edistymättömyyden vuoksi, on katsottu aiheelliseksi tutkia asiaan mahdollisesti liittyvä väärinkäytös. Väärinkäytösepäilyyn tutkinta on johtanut esitutkintapyynnön tekemiseen, joka taas on johtanut edelleen syytteesen.

Suuri osa opintotukeen liittyvistä petosasioista liittyy siten läheisesti OTL 5b.5 §:n mukaiseen opintotuen takaisinperintään. Kansaneläkelaitoksen liikaa tai aiheetta maksetun etuuden takaisinperintää pidetään perusteettoman edun palauttamiseen rinnastuvana hallintotoimena, jonka ei katsota olevan rikosoikeudellisen seuraamuksen vaihtoehto ja joka ei sinänsä välttämättä edes liity mitenkään rikokseen.¹⁵⁵ Opintotuen takaisinperinnän OTL 5b.5 §:n perusteella ei sinänsä pitäisi poiketa tästä lähtökohdasta.

Tavallista kuitenkin on, että opiskelija, jonka opintotuki on päätetty periä takaisin, vetoaa Kansaneläkelaitoksen tutkiessa mahdollista väärinkäytöstä siihen, että asia on jo kertaalleen selvitetty opintotuen takaisinperinnästä päätettäessä. Myös neljässä käräjäoikeusaineiston tapauksessa vastaaja on vedonnut takaisinperintään sekä asian selvittelyyn Kansaneläkelaitoksen kanssa¹⁵⁶.

Kahdessa käräjäoikeusaineiston tuomiossa opintotuen takaisinperintä ja sen käsittely on mainittu hylkäävän tuomion perusteluissa. Molemmat tuomiot on antanut Pohjois-

¹⁵⁵ Tuori – Kotkas 2008, 387; Valpola 1999, 26-27.

¹⁵⁶ Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052; Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245; Pirkanmaan käräjäoikeus 29.10.2014, asianumero R 14/4764; Pirkanmaan käräjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

Karjalan kärjäoikeus. Ensimmäisessä, 10.9.2014 annetussa tuomiossa, syyttäjä vaati vastaajalle rangaistusta siitä, että tämä oli hankkiakseen itselleen oikeudetonta taloudellista hyötyä erehdyttänyt Kansaneläkelaitosta maksamaan hänelle perusteetonta opintotukea jättämällä ilmoittamatta sen, ettei hän enää opiskele. Vastaaja kiisti syytteen sillä perusteella, ettei hänellä ollut tarkoitus hankkia itselleen oikeudetonta taloudellista hyötyä eikä hän ollut pyrkinyt erehdyttämään Kansaneläkelaitosta. Vastaaja kertoi kärjäoikeudelle muun muassa olleensa yhteydessä Kansaneläkelaitokseen ja aloittaneensa opintotuen takaisinmaksun.¹⁵⁷

Kärjäoikeus hylkäsi syytteen ja totesi, että opintotukea myönnetään etukäteen ja että sen maksamisen edellytyksenä on, että tuen saaja suorittaa vaadittavan määrän opintoja. Edelleen kärjäoikeuden mukaan liikaa maksettu opintotuki peritään tuensaajalta takaisin hallinnollisessa menettelyssä, mikäli suorituksia ei ole tullut. Kärjäoikeuden mukaan petoksen tunnusmerkistön toteutuminen edellyttäisi, ettei vastaajan olisi ollut tarkoituskaan opiskella päätoimisesti, mitä käsitystä asiassa esitetty näyttö ei tukenut.¹⁵⁸

Tuomion perusteluita voinee kritisoida. Ensinnäkin petoksen tunnusmerkistö voi täytyä muutenkin kuin vain silloin, kun vastaajalla ei ole ollut tarkoituskaan opiskella päätoimisesti, nimittäin kun vastaaja on laiminlyönyt ilmoitusvelvollisuutensa esimerkiksi opintojen keskeytymisestä, kuten syyttäjä oli asiassa väittänytkin. Muissa kärjäoikeusaineiston tapauksissa vastaavissa tilanteissa vastaaja on tuomittu rangaistukseen.

Toisekseen kärjäoikeuden on perusteluissaan tulkinnut opintotukilakia harhaanjohtavasti tai väärin. Opintotukea ei suinkaan peritä takaisin vain sillä perusteella, ettei opiskelijalla ole riittävästi opintosuorituksia, vaan kun olosuhteista ilmenee, ettei opiskelijan ole ollut tarkoituskaan harjoittaa opintoja päätoimisesti. Perusteluista saa sen kuvan, ettei kärjäoikeuden mukaan vastaajalla olisi ollut velvollisuutta ilmoittaa siitä, ettei hän opiskele päätoimisesti ja että opinnot eivät edisty, koska opintotuki kuitenkin peritään takaisin. Muissa kärjäoikeusaineiston tapauksissa ilmoitusvelvollisuutta on kuitenkin yleisesti ottaen pidetty selkeänä. Perusteluista saa myös sen kuvan, että painoa on annettu sille, että vastaaja on aloittanut opintotuen takaisinmaksamisen ja ollut yhteydessä

¹⁵⁷ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052.

¹⁵⁸ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052.

Kansaneläkelaitokseen. Olisiko lopputulos ollut sitten erilainen, jos vastaaja olisi esimerkiksi maksukyvytön tai ei olisi suostunut opintotuen takaisinperintään?

Toisessa Pohjois-Karjalan kärjäoikeuden, 1.10.2014 annetussa tuomiossa syyttäjän rangaistusvaatimus on ollut samankaltainen: vastaajan on väitetty erehdyttäneen Kansaneläkelaitosta jättämällä ilmoittamatta, ettei hän ole tukiaikana opiskellut päätoimisesti. Tässä tapauksessa vastaaja oli tunnustanut menettelleensä syytteessä kerrotuin tavoin, mutta kiistänyt tahallisesti erehdyttäneensä Kansaneläkelaitosta hankkiakseen itselleen oikeudetonta taloudellista hyötyä.¹⁵⁹

Kärjäoikeudessa vastaaja oli vielä kertonut, että hän oli aloittanut opintonsa tarkoituksenaan opiskella päätoimisesti. Vastaaja oli osallistunut lukuvuoden alussa muutamille kursseille, jotka eivät olleet menneet läpi. Vastaaja ei enää ilmoittautunut muille kursseille, kun opinnoista ei tullut mitään, mutta hän ei kuitenkaan ilmoittanut asiasta Kansaneläkelaitokselle. Hän ei kertomansa mukaan ollut pitänyt opintojensa jatkumista kovinkaan todennäköisenä ja kirjallisten todisteiden mukaan oli ollut tietoinen ilmoitusvelvollisuudestaan. Vastaajan kertomuksen perusteella kärjäoikeus katsoi vastaajan itsekin mieltäneen laiminlyöneensä ilmoitusvelvollisuutensa.¹⁶⁰

Kärjäoikeus kuitenkin totesi, että vastaaja oli itse selvittänyt asiaa Kansaneläkelaitoksen kanssa ja tehnyt suunnitelman tukien takaisinmaksusta. Kärjäoikeus päätyi, vastaajan kertomuksesta ilmenneet seikat huomioon ottaen, pitämään mahdollisena, että vastaaja on sinänsä perustellusti voinut olla siinä käsityksessä, että liikamaksu voitaisiin hoitaa hallinnollisin keinoin. Kärjäoikeus piti vastaajan menettelyä moitittavana, mutta asiaa kokonaisuutena harkittuaan tuli siihen tulokseen, ettei hän ollut menetellyt tahallisesti.¹⁶¹

Tätäkin tuomiota voinee kritisoida. Vastaaja on tietenkin voinut olla perustellusti siinä käsityksessä, että opintotuen liikamaksu voitaisiin hoitaa hallinnollisin keinoin, koska kyseessä on Kansaneläkelaitoksen toimeenpanema etuus. Voi kuitenkin kysyä: entä sitten? Vastaajan on ilmeisesti kärjäoikeudenkin mielestä näytetty jättäneen ilmoitusvelvollisuutensa täyttämättä tilanteessa, jossa hän on ollut tietoinen siitä.

¹⁵⁹ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245.

¹⁶⁰ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245.

¹⁶¹ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245.

Vastaaja on myös ilmeisesti ollut tietoinen, ettei hänellä ole oikeutta opintotukeen, koska hän on ilmeisesti mieltänyt, että hänen juuri tässä tilanteessa (vastaaja on tosiasiasa keskeyttänyt opintonsa) olisi tullut ilmoittaa Kansaneläkelaitokselle opintotukeen vaikuttavasta seikasta. Miksi sillä olisi väliä, miten vastaaja on ajatellut perusteettomasti saamansa opintotuen takaisinperinnän käytännössä hoituvan?

Pohjois-Karjalan kärjäoikeuden mainituissa tuomioissa käyttämien perusteiden mukaisesti vastaajaa ei kärjistäen ilmaisten voisi lainkaan tuomita petoksesta tilanteissa, joissa vastaajan opintotuki on peritty takaisin OTL 5b.5 §:n perusteella. Jos korkeakouluopiskelija nostaa opintotukea ja tosiasiasa keskeyttää päätoimiset opintonsa (lakkaa suorittamasta opintoja mutta on silti ilmoittautuneena läsnäolevaksi opiskelijaksi), voidaan hänen opintotukensa periä takaisin, jos korkeakoulun opintotukilautakunta katsoo, ettei hänen ole ollut tarkoituksaan harjoittaa opintoja päätoimisesti. Pohjois-Karjalan kärjäoikeuden tuomioiden perustelujen mukaan näyttäisi siltä, että opintotuen takaisinperintä estää petoksesta tuomitsemisen, ainakin silloin, kun vastaaja on itse selvittänyt asiaa Kansaneläkelaitoksen kanssa.

Kärjäoikeusaineiston muiden tuomioiden perusteella tämä ei kuitenkaan näytä olevan yleinen linja vastaavissa tapauksissa, mikä lienee sinänsä hyvä asia. Vaarana on, että jos opintotuen takaisinmaksamisesta sopimista käytetään yhtenä perusteena sille, ettei vastaajan menettely ole ollut tahallista, niin vastaajat opintotukea koskevissa petosasioissa joutuvat maksukyvyyn perusteella eriarvoiseen asemaan. Lisäksi on huomattava, että opiskelijalla on opintotukilain 29 §:n perusteella oikeus hakea muutosta opintotukipäätöksiin. Edellä mainituissa tapauksissa on ilmeisesti pidetty merkittävänä sitä, että vastaaja on sopinut opintotuen takaisinmaksamisesta ja selvittänyt asiaa Kansaneläkelaitoksen kanssa. Opiskelijan tulisi kuitenkin voida hakea muutosta opintotukipäätöksiin ja ”riidellä” asiasta Kansaneläkelaitoksen kanssa ilman, että ”yhteistyöhaluttomuus” mahdollisessa myöhemmässä rikosoikeudenkäynnissä olisi häntä vastaan puhuva seikka. Toisin sanoen sillä, että vastaaja ennen petoksen käsittelyä tapahtuneessa opintotuen takaisinperintäprosessissa on esimerkiksi kiistänyt takaisinperinnän oikeellisuuden, ei pitäisi olla merkitystä petosasiaa käsiteltäessä.

Opintotukilain 5b.5 § on kuitenkin jossain määrin ongelmallinen säädös, kun sitä tarkastellaan petoksen yhteydessä. Vaikka kyseessä on periaatteessa lainkohta, joka

mahdollistaa opintotuen takaisinperinnän tilanteessa, jossa sitä on maksettu perusteettomasti, kokevat kokemukseni mukaan useat opiskelijat takaisinperinnän nimenomaan rangaistuksena, joko epäonnistuneista opinnoista tai opintojen laiminlyönnistä. On myös mahdollista, että ainakin joissakin opintotukilautakunnissa takaisinperintää käytännössä pidetään sanktiona opintotuen aiheettomasta nostamisesta. Tästä kertoo muun muassa se, ettei opintotukea aina esitetä perittäväksi takaisin koko tarkastelujaksolta ja joskus takaisinperintää koskevissa lausunnoissa saatetaan käyttää ilmaisia, jotka viittaavat siihen, että osasta takaisinperintää on luovuttu kohtuuteen liittyvistä syistä.

Voisikin olla aiheellista pohtia OTL 5b.5 §:n sanktioluonnetta. Tässä yhteydessä tarkastellaan OTL 5b.5 §:a Euroopan ihmisoikeustuomioistuimen oikeuskäytännössään käyttämien ns. Engel-kriteerien valossa.

EIT on käyttänyt Engel-kriteereitä sen määrittelyyn, onko jossakin asiassa (esimerkiksi hallinnollisessa menettelyssä) kyseessä ”rikossyyte” Euroopan ihmisoikeussopimuksen autonomisessa merkityksessä, joka voi estää myöhemmän rikossyytteen käsittelyn. EIT on käyttänyt Engel-kriteereitä arvioidessaan myös sitä, loukkaavatko perättäiset kansallisen oikeuden menettelyt EIS seitsemännen lisäpöytäkirjan 4 artiklassa määriteltyä *ne bis in idem* -kieltoa. Lähtökohtana arvioinnissa on kansallisen oikeuden mukainen määritelmä, joka on ensimmäinen Engel-kriteeri. Jos teko on kansallisessakin oikeudessa määritelty rikosoikeudelliseksi, on asia selvä ja ”rikossyytteen” autonomista määritelmää ei tarvita. Jos näin ei kuitenkaan ole, arvioidaan asiaa toisen ja kolmannen kriteerin mukaan.¹⁶²

Toinen Engel-kriteeri liittyy kansallisen normin todelliseen luonteeseen ja kolmas seuraamuksen luonteeseen ja ankaruuteen. Toinen ja kolmas Engel-kriteeri ovat vaihtoehtoisia eivätkä välttämättä kumulatiivisia, mikä tarkoittaa sitä, että yhdenkin kriteerin täytyminen katsotaan riittävän. EIT voi myös arvioida asiaa kokonaisharkintaa käyttäen, jos yksikään kriteeri ei selkeästi täyty.¹⁶³

¹⁶² Helenius 2010, 767-768; Pellonpää – Gullans 2011, 416-417; Pellonpää ym. 2012, 922-923.

¹⁶³ Helenius 2010, 767-768; Pellonpää – Gullans 2011, 417.

Toisen kriteerin yhteydessä tulisi arvioida teon laatua erityisesti suhteessa seuraamuksen tavoitteeseen. Tällöin arvioidaan sitä, sanktioiko seuraamus jonkin tietyn käyttäytymisen ja voiko seuraamus kohdistua yleispätevästi keneen hyvänsä sen sijaan, että sen soveltaminen rajoittuisi esimerkiksi tiettyyn ammattiryhmään. Jos seuraamuksen tarkoituksena on rankaiseminen ja yleisestäävyys, viittaa se ”rikossyytteeseen”. Erotuksena tästä ovat seuraamukset, joilla on kompensatorinen tai restitutiivinen päämäärä ja joita ei määrätä tekijän syyllisyyden perusteella.¹⁶⁴

Kolmannen kriteerin mukaan arvioitaessa seuraamuksen luonnetta ja ankaruutta huomioon ei oteta ainoastaan henkilölle todellisuudessa määrättyä seuraamusta vaan myös potentiaalinen seuraamus, joka hänelle olisi voitu määrätä. Vapausrangaistuksen mahdollisuus merkitsee lähes poikkeuksetta sitä, että tekoa arvioidaan ”rikossyytteenä”. Toisaalta siitä, ettei vapausrangaistus ole asiassa mahdollinen, ei voida tehdä sitä johtopäätöstä, ettei kyseessä olisi ”rikossyyte”.¹⁶⁵

Toisen Engel-kriteeriä ajatellen voidaan kysyä, mikä on OTL 5b.5 §:n tarkoitus ja päämäärä. Restitutiivisen päämäärän puolesta puhuu se, että opiskelijalta peritään takaisin vain hänelle liikaa maksettu opintotuki eikä mitään veronkorotuksen tapaista sanktiota sovelleta. Toisaalta voitaisiin argumentoida, että OTL 5b.5 §:n päämääränä on ennaltaehkäistä opintotuen käyttämistä opintotukilain vastaisiin käyttötarkoituksiin ja rangaista opintotuen väärinkäytöksistä.

Opintotukilain esitöissä takaisinperintäsäännöstä tai sen tarkoitusta ei ole perusteltu kovinkaan paljon. Vuoden 2010 hallituksen esityksessä todetaan, että takaisinperintä olisi tarkoituksenmukaista ”väärinkäytöstilanteissa”¹⁶⁶. Sosiaalietuuksien väärinkäytöksissä voidaan taas aina katsoa olevan kyse rikoksesta¹⁶⁷. Takaisinperintää esittäessään opintotukilautakunnat myös ottavat kantaa opiskelijan ”syyllisyyteen” ainakin siinä mielessä, että takaisinperintäesitys merkitsee opintotukilautakunnan päätyneen siihen tulokseen, että opiskelija on toiminut opintotukilain säännösten vastaisesti.

¹⁶⁴ Helenius 2010, 768; Pellonpää – Gullans 2011, 417.

¹⁶⁵ Helenius 2010, 768-769; Pellonpää – Gullans 2011, 417.

¹⁶⁶ HE 149/2010 vp, 21.

¹⁶⁷ Valpola 1999, 26.

Opintotukeen liittyvissä petosasioissa ei tietääkseni ole vedottu suoraan *ne bis in idem* -kieltoon, joten varmuutta ei ole siitä, miten esimerkiksi käräjäoikeus suhtautuisi väitteeseen kiellon loukkauksesta. Kun opintotuen takaisinperintään OTL 5b.5 §:n nojalla ei liity selkeää veronkorotuksen tapaista sanktioelementtiä, ei kiello lähtökohtaisesti soveltune. Jos OTL 5b.5 §:n nojalla tehtävään takaisinperintään kuitenkin liittyisi jonkinlainen hallinnollinen sanktio, olisi mielestäni vaikeaa keksiä syytä, miksi opintotuen takaisinperintäpäätöstä seuraava petossyyte ei olisi *ne bis in idem* -kiellon loukkaus, kun otetaan huomioon EIT:n esimerkiksi Zolotukhin-ratkaisussa esiin tuoma tarve tulkita EIS:n säännöksiä sen tavoitteiden ja tarkoituksen valossa ja ”saman asian” käsitteen harmonisoitu tulkinta¹⁶⁸.

Eri kysymys on, pitäisikö OTL 5b.5 §:iin liittyä jokin veronkorotuksen kaltainen hallinnollinen sanktio, jonka jälkeen petossyytteen mahdollisuutta ei lainkohdan soveltamisen jälkeen lainkaan selvittäisi. On mahdollista, että opintotuen nostamista käräjäoikeusaineiston kaltaisissa tapauksissa voitaisiin pitää moitearvoltaan niin pienenä rikkeenä, ettei asiaa olisi tarpeellista selvittää rikosprosessissa ja estävä vaikutus voitaisiin saavuttaa kevyemmällä hallinnollisella sanktiolla. Toisaalta opintotukea saaneen oikeusturva voisi vaarantua (vielä enemmän), jos opintotukilautakunnat käytännössä voisivat päättää myös sanktion määräämisestä.¹⁶⁹

OTL 5b.5 § on ongelmallinen säädös myös juuri sen vuoksi, että opintotukilautakunnille on sen myötä annettu varsin suurta harkintavaltaa, jonka myötä eri korkeakouluissa opiskelevat henkilöt ovat välttämättä eriarvoisessa asemassa. Opintotukilautakunnat välttämättä tulkitsevat OTL 5b.5 §:n väljäköä säännöstä eri tavoin.

Olisikin ehkä parempi, jos sen sijaan, että korkeakoulun opintotukilautakunta joutuu määrittelemään, milloin opiskelijan ei ole ollut tarkoituksaan harjoittaa päätoimisia opintoja, voisi opintotukilautakunta katsoa täysin passiivisen opiskelijan keskeyttäneen opintonsa. Esimerkiksi jos opiskelija ei olisi jonkin tietyn päivämäärän jälkeen lainkaan ilmoittautunut yksittäisille opiskelujaksoille eikä muutenkaan suorittanut opintojaan, voisi opintotukilautakunta katsoa hänen keskeyttäneen sinä päivämääränä opintonsa. Päivämäärän jälkeen maksettu opintotuki voitaisiin periä takaisin. Tämän jälkeen Kelassa

¹⁶⁸ Zolotukhin v. Venäjä 2009, kohdat 70-84.

¹⁶⁹ Lahti 2014, 106-110.

voitaisiin tutkia mahdollinen väärinkäytös ja tehdä tarvittaessa tutkintapyyntö poliisille. Keskeyttäminen voitaisiin esimerkiksi katsoa väliaikaiseksi, joten opiskelija voisi edelleen jatkaa opintojaan.

Näin käsittääkseni toimitaan toisen asteen oppilaitoksissa opiskelevien henkilöiden kohdalla heidän jäädessä pois koulusta. Petosasian yhteydessä jouduttaisiin tällöin mahdollisesti pohtimaan, onko opiskelija todella keskeyttänyt opintonsa vai ei. Satakunnan kärjäoikeuden 14.1.2015 antamassa tuomiossa oli kyse opintojen keskeyttämisestä ja vastaaja oli väittänyt, ettei tiennyt koulusta poissaoloa katsottavan opintojen keskeytykseksi¹⁷⁰.

Toinen ongelma, jonka OTL 5b.5 § voi synnyttää myöhemmän petosasian käsittelyn kannalta, liittyy opintotuen takaisinperinnän suureen todennäköisyyteen silloin, kun korkeakouluopiskelija ei ole suorittanut lainkaan opintoja tai on suorittanut niitä erityisen vähän.

Kahdessa aiemmin mainitussa Pohjois-Karjalan kärjäoikeuden antamassa tuomiossa on tuomion perusteluissa suoraan viitattu opintotuen takaisinperintään syynä, miksi syyte petoksesta on hylätty. Toisessa todetaan, että vastaaja on selvittänyt asiaa Kansaneläkelaitoksen kanssa ja tehnyt suunnitelman (opinto)tukien takaisinmaksusta. Tämän lisäksi todetaan, että vastaaja on voinut perustellusti olla siinä käsityksessä, että (opintotuen) liikamaksu voitaisiin selvittää hallinnollisin perustein. Toisessa taas on todettu, että opintotukea myönnetään etukäteen, ja sen maksamisen edellytyksenä on, että opintotuen saaja suorittaa vaadittavan määrän opintoja. Edelleen todetaan, että mikäli suorituksia ei ole tullut, liikaa maksettu (opinto)tuki peritään takaisin hallinnollisessa menettelyssä.¹⁷¹

Todennäköisyys, että opintonsa kokonaan tai lähes kokonaan laiminlyönyt korkeakouluopiskelija joutuisi maksamaan opintotuen takaisin, on ilmeisesti varsin suuri. Edellä mainituissa tapauksissa ei suoraan ole viitattu opintotuen takaisinperinnän suureen todennäköisyyteen. Toinen vastaajista on kuitenkin kiistänyt, että hänen tarkoituksenaan

¹⁷⁰ Satakunnan kärjäoikeus 14.1.2015, asianumero R 14/2170.

¹⁷¹ Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052; Pohjois-Karjalan kärjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245.

olisi ollut hankkia oikeudetonta taloudellista hyötyä ja toinen vastaajista on kiistänyt tahallisesti erehdyttäneensä Kansaneläkelaitosta saadakseen taloudellista hyötyä.¹⁷² Kelan opintotukikeskuksessa väärinkäytösepäilyjä käsiteltäessä on taas joissain tapauksissa henkilö saattanut väittää ajatelleensa, että koska opintotuki kuitenkin peritään takaisin, ei hänen tarvitsisi lakkauttaa opintotukeaan vaikka opinnot olisivatkin keskeytyneet.

Tässä yhteydessä voidaan tarkastella tapausta KKO:2006:26, jossa kysymys oli vastaajan syyllistymisestä veropetokseen. Asiassa syyttäjä vaati A:lle rangaistusta siitä, että hän oli veron välttämistarkoituksessa jättänyt veroilmoituksessaan ilmoittamatta arvopaperikaupoista saamansa varsin huomattavat luovutusvoitot ja siten yrittänyt aiheuttaa tuloveronsa määräämisen samaten huomattavissa määrin liian alhaiseksi.¹⁷³

A oli kiistänyt syytteen ja kertonut, että luovutusvoitot olivat jääneet ilmoittamatta huolimattomuudesta. Lisäksi A oli tiennyt arvopaperivälittäjän joka tapauksessa ilmoittavan kaupoista verottajalle. A oli pitänyt luovutusvoittojen verottamatta jäämisen todennäköisyyttä olemattomana. Käräjäoikeus oli tuominnut A:n veropetoksesta rangaistukseen ja hovioikeus oli hylännyt syytteen.¹⁷⁴

Korkein oikeus katsoi, ettei A:n voitu katsoa jättäneen luovutusvoittoja ilmoittamatta siinä tarkoituksessa, että hän näin tekemällä välttäisi niistä aiheutuvan veron ja katsoi, että A:n tahallisuutta tulisi arvioida sen mukaan, onko hän pitänyt luovutusvoittojen verottamatta jäämistä menettelynsä varsin todennäköisenä seurauksena. Korkein oikeus katsoi, että koska verottaja sai varsin kattavat tiedot arvopaperikauppojen luovutusvoitoista, ei A ollut pitänyt luovutusvoittojen verottamatta jäämistä varsin todennäköisenä seurauksena menettelystään. Sen sijaan A oli voinut asiassa lähteä siitä, että arvopaperien välittäjä ilmoittaa kaupoista verottajalle, kuten olikin tapahtunut. Korkein oikeus ei muuttanut hovioikeuden tuomiota.¹⁷⁵

Voitaisiinko varsin suurta todennäköisyyttä opintotuen takaisinperinnästä pitää vastaavasti opintotukeen liittyvässä petosasiassa tahallisuuden poistavana seikkana?

¹⁷² Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 10.9.2014, asianumero R 14/1052; Pohjois-Karjalan käräjäoikeus 1.10.2014, asianumero R 14/1245.

¹⁷³ KKO:2006:26, asian käsittely alemmissa oikeuksissa, perustelujen kohdat 1-2; Vihriälä 2012, 277.

¹⁷⁴ KKO:2006:26, asian käsittely alemmissa oikeuksissa, perustelujen kohta 4; Vihriälä 2012, 277-278.

¹⁷⁵ KKO:2006:26, perustelujen kohdat 11-16; Vihriälä 2012, 278.

Pitäisikö vastaajan pitää varsin todennäköisenä sitä, ettei opintotukea perittäisi takaisin (että hän saisi pitää opintotuen), jotta opintotuen nostaminen vailla päätoimisen opiskelun tarkoitusta tai ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönti täyttäisi tahallisen rikoksen tunnusmerkistön? Mahdollisesti jokin tämän tapainen ajatus on saattanut olla taustalla aiemmin mainituissa Pohjois-Karjalan käräjäoikeuden tapauksissa, joskaan perusteluissa ei suoraan näin sanotakaan.

Tahallisuutta tulee arvioida tekohetkellä. Opintotukeen liittyvissä petoksissa tekohetken voidaan ajatella olevan joko se hetki, jolloin henkilö hakee opintotukea, vaikkei hänellä ole tarkoitusta harjoittaa päätoimisia opintoja, tai se hetki, jolloin hän keskeyttää opintonsa ja laiminlyö ilmoitusvelvollisuutensa. Tahallisuus ei voi täytyä jälkikäteen, mutta voiko se myöskään poistua jälkikäteen tekijän kiinnijäämisen jälkeen suorittamalla toimenpiteillä tai niiden hallinnollisten toimenpiteiden vuoksi, joita tekijään kohdistetaan?

Vihriälä on KKO:2006:26:n osalta kysynyt, että jos A on osannut arvioida ilmituloriskin melko varmaksi ja myös tiennyt veronkorotuksen riskistä, niin mikä on voinut olla veroilmoituksen laiminlyönnin tarkoituksena? Vihriälän mielestä järkevä selitys on se, että A käytti pienen olemassa olevan mahdollisuuden veron välttämiseen ja toimi siten tarkoituksellisesti.¹⁷⁶

Samaten voidaan mielestäni kysyä, että eikö henkilö, joka on tietoinen opintotuen takaisinperinnän suuresta todennäköisyydestä ja velvollisuudesta ilmoittaa esimerkiksi opintojen keskeyttämisestä, käytä pientä, olemassa olevaa mahdollisuutta myös pitää perusteettomasti saamansa opintotuki ja toimi tarkoituksellisesti? Olisi kummallista, jos petoksen tunnusmerkistön täyttävän toiminnan ainoana riskinä tekijälle olisi hänen vilpillisellä menettelyllään saamansa oikeudettoman taloudellisen hyödyn takaisinmaksu.

¹⁷⁶ Vihriälä 2012, 278-279.

8.2. Yhteenveto

Käräjäoikeusaineiston perusteella näyttää siltä, että tilanteissa, joissa korkeakouluopiskelija on nostanut opintotukea, muttei ole suorittanut lainkaan opintoja tai on suorittanut niitä hyvin vähän, syyttäjä perustaa mahdollisen petossyytteen mieluummin ilmoitusvelvollisuuden laiminlyöntiin kuin siihen, että opiskelija olisi hakenut ja nostanut opintotukea ilman tarkoitusta opiskella päätoimisesti. Ilmoitusvelvollisuuden laiminlyöntiin perustuva syyte saattaa myös todennäköisemmin menestyä käräjäoikeudessa: aineiston ainoassa tapauksessa, jossa syyttäjä oli väittänyt vastaajan nostaneen opintotukea, vaikka vastaajalla ei ollut tarkoitusta (tai edellytyksiä) opiskella päätoimisesti, syyte hylättiin. Käräjäoikeus on myös toisessa tapauksessa perustellut hylkäävän tuomion sillä, ettei asiassa oltu näytetty, ettei vastaajan ole ollut tarkoitus harjoittaa päätoimisia opintoja, vaikka itse syyttäjän rangaistusvaatimus oli perustunut ilmoitusvelvollisuuden laiminlyöntiin.

Ilmoitusvelvollisuuden laiminlyöntiin turvautuminen on ymmärrettävää, koska voi olla vaikeaa esittää riittävää näyttöä siitä, että opiskelupaikan vastaanottaneen ja läsnäolevaksi opiskelijaksi ilmoittautuneen sekä mahdollisesti jopa jonkin verran opintoja suorittaneen henkilön ei olisi ollut tarkoituskaan opiskella päätoimisesti. Henkilön todellisten ajatusten näyttäminen on luultavasti mahdotonta¹⁷⁷ ja kun ottaa huomioon edellä luetellut opiskelutarkoituksesta kertovat seikat ja sen, ettei päinvastaisista tarkoituksista välttämättä ole saatavissa muuta näyttöä kuin opintosuoritusten puuttuminen, syyttäjän luultavasti kannattaa aina perustaa syytteensä käräjäoikeusaineiston tapausten kaltaisissa opintotukipetoksissa ilmoitusvelvollisuuden laiminlyöntiin.

Käräjäoikeusaineiston perusteella näyttää myös siltä, että opiskelijan katsotaan tulevan tietoisiksi velvollisuudestaan ilmoittaa opintotuen kannalta olennaisista muutoksista (kuten opintojen keskeyttämisestä) hänen saadessaan opintotukipäätöksen, jossa asiasta on maininta. Vastaajan todellista tietoisuutta ei ole katsottu tarpeelliseksi perustella, ja yhdessä tapauksessa käräjäoikeus totesi opiskelijalla olevan selonottovelvollisuus asiasta¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Vihriälä 2012, 68.

¹⁷⁸ Pirkanmaan käräjäoikeus 25.3.2015, asianumero R 15/817.

Tutkielman alussa viittasin ”pahaan mieheen”, joka on kiinnostunut siitä, miten tuomioistuin todellisuudessa hänen toimintaansa suhtautuu. Kun käräjäoikeusaineiston 13 tapauksesta kymmenessä on vastaaja tuomittu rangaistukseen, näyttäisi siltä, että opintotuen nostaminen aikana, jolloin edunsaaja ei harjoita opintoja päätoimisesti tai lainkaan, voi johtaa petostuomioon.

Näkemiäni syyttämättäjättämispäätösten perusteella on mahdollista, että syytekynnys on tutkielman aihepiiriin liittyvissä petosasioissa korkeampi kuin tuomitsemiskynnys. Sen aineiston perusteella, jota olen nähnyt, näyttää siltä, että näyttövaatimusta pidetään varsin korkeana. Esimerkiksi pelkkää korkeakouluopiskelijan läsnäolevaksi ilmoittautumista on saatettu pitää näyttönä siitä, että kyseisen henkilön on ollut tarkoitus harjoittaa päätoimisia opintoja¹⁷⁹.

Jossain määrin huolestuttavaa on, että ainakin päällisin puolin samanlaisissa tapauksissa voidaan päätyä täysin erilaisiin lopputuloksiin. Kun yhden henkilön kohdalla saatetaan päätyä tekemään päätös syyttämättä jättämisestä, saattaa toinen henkilö vapautua syytteistä käräjäoikeudessa ja kolmas saada tuomion petoksesta. Koska en ole kattavasti perehtynyt syyttämättäjättämispäätöksiin tai esitutkinnan rajoittamispäätöksiin ja niissä esitettyihin perusteluihin, saattaa vaikutelmani toki olla virheellinen.

Henkilö, joka nostaa opintotukea, vaikkei harjoita päätoimisia opintoja, ei välttämättä miellä tekevänsä mitään rikollista tai edes moraalisesti kyseenalaista. Voi myös olla, että joissain tilanteissa opiskelijan tilanne opiskelujen suhteen on epämääräinen, eikä hän itsekään tiedä, jatkaako hän opintoja vai ei. Voi olla vaikeaa yksittäisessä tapauksessa määritellä jokin ajankohta, jolloin henkilön olisi pitänyt oma-aloitteisesti ilmoittaa Kansaneläkelaitokselle opintojen keskeytymisestä tai lakkauttaa opintotuki. Henkilö, jolle maksetaan opintotukea mutta joka ei jostakin syystä kuitenkaan opiskele (ainakaan päätoimisesti), voi myös kokea olevansa vaikeassa tilanteessa taloudellisen toimeentulonsa suhteen.

¹⁷⁹ Länsi-Suomen syyttäjänvirasto 13.10.2014, päätös syyttämättä jättämisestä 14/2566; Itä-Suomen syyttäjänvirasto, päätös syyttämättä jättämisestä 2.4.2015 15/786; Itä-Suomen syyttäjänvirasto, päätös syyttämättä jättämisestä 15/955.

Kaikki käräjäoikeusaineiston tapaukset ovat kuitenkin olleet sellaisia, joissa vastaaja on laiminlyönyt opintonsa pidemmän ajanjakson aikana. Opintotukilaissa määritellään selkeästi, että opintotuen myöntämisen edellytyksenä on opintojen päätoiminen harjoittaminen. Opintotukipäätöksissä kerrotaan varsin yksiselitteisesti ilmoitusvelvollisuudesta ja siitä, että opintotuen jatkuvan maksamisen edellytyksenä on muun muassa se, että tuensaaja edistyy opinnoissaan. Ei ole kohtuutonta olettaa opintotukea hakevien ja nostavien henkilöiden lukevan heille annettavat opintotukipäätökset ja olevan ainakin jossain määrin tietoisia velvollisuuksistaan etuudensaajina. Ja vaikka opiskelija ei lainkaan perehtyisi velvollisuuksiinsa ja opintotuen edellytyksiin, ei hänelle silti voi tulla yllätyksenä, että opintotuki-nimisen etuuden saaminen edellyttää sitä, että saaja opiskelee. Käräjäoikeusaineistossa jokaisen vastaajan on täytynyt ymmärtää, että nostaessaan opintotukea aikana, jolloin he eivät tosiasiaassa ole harjoittaneet päätoimisia opintoja, ovat he toimineet opintotuen myöntämisen edellytysten sekä heille asetettujen velvollisuuksien vastaisesti.

Petoksen kriminalisoinnilla suojataan ennen kaikkea varallisuutta moitittavaksi arvotetuilta käyttäytymismuodoilta. Lisäksi petossäännöksen kriminalisoinnin katsotaan luovan edellytyksiä luottamukselle taloudellisessa vaihdannassa. Taloudellisen vaihdannalle on tärkeää, että toimijat voivat lähtökohtaisesti luottaa siihen, että mahdolliset sopimusikumpanit toimivat rehellisesti.¹⁸⁰

Etuudenhakija tai -saaja ei ole taloudellisessa vaihdantasuhteessa Kansaneläkelaitoksen kanssa. Etuusjärjestelmän tehokas käytännön toiminta kuitenkin edellyttää luottamusta ja Kansaneläkelaitoksessa monessa asiassa luotetaan ja joudutaan luottamaan asiakkaiden antamaan informaatioon ja sen oikeellisuuteen. Etuusjärjestelmän taustalla olevaa luottamusta on tarpeellista suojata, tarvittaessa myös rikosoikeudellisia sanktioita käyttämällä.

Lopuksi siteeraan Hilikka Arolan haastattelemaa valtiosyyttäjää Ritva Sahavirtaa¹⁸¹:

Väärinkäytöksiin tarttuminen on ennaltaehkäisyä ja sillä osoitetaan, etteivät väärinkäytökset todellakaan ole hyväksyttäviä. Yhteiskunnallisesti on kestäväntöntä, jos

¹⁸⁰ Nuutila – Majanen 2009, 973; Tapani 2014, 586.

¹⁸¹ Arola 2008, 13.

sana leviää, etteivät verottaja, Kela eikä poliisi puutu esimerkiksi siihen, että työttömyyskorvausta nostava tekee pimeästi töitä.

Hyvinvointiyhteiskunta perustuu siihen, että heikoimmista pidetään huolta. Väärinkäytöksissä loukataan sitä luottamusta, johon koko sosiaaliturvajärjestelmä perustuu. Huolenpito merkitsee myös luottamusta siihen, että kaikki antavat oikeat tiedot niistä olosuhteista, joiden perusteella tukia myönnetään.